

ARANYBULLA – UTÓÉLET VÁLTOZÓ MEGKÖZELÍTÉSEKKEL (17–20. SZÁZAD)

Tóth Gergely

AZ ARANYBULLA RECEPCIÓJA A 18. SZÁZADI POLITIKAI IRODALOMBAN, TÖRTÉNETÍRÁSBAN ÉS JOGTUDOMÁNYBAN*

II. András nevezetes dekrétumának, az 1222. évi Aranybullának meglehetősen mozgalmas utóélete volt a 17. század végén és a 18. században. Kiáltványokban emlegették, törvényben foglalkoztak vele, sőt, politikai vitairatokban hivatkozott rá a bécsi udvar és a magyar rendi-nemesi ellenzék is, mivel olyan „sarkalatos” nemesi jogok foglaltattak bele, amelyeket a 18. században a kormányzat részéről egyre többször megkérdőjeleztek. Emellett, és ettől nem teljesen függetlenül, megindult a dekrétum tudományos felfedezése is: jegyzetekkel ellátott kiadása jelent meg, és bizonyos eszmecsere is elkezdődött a szövegében lévő egyes kifejezések, illetve cikkelyek értelmezése kapcsán a historikusok között. Tanulmányomban ezt a kétféle, de egymásra kölcsönösen ható recepciót szeretném végigkövetni.

Vizsgálódásom alsó időhatárát – már ami az Aranybullával kapcsolatos közéleti megnyilvánulásokat illeti – Thököly Imre 1684. évi manifesztumánál kellett kijelölnöm, mert ezzel válik érthetővé az ellenállási jog 1687. évi elvétele a bulla záradékából, majd az erre adott 18. századi reakciók sora. A felső időhatárt Hajnóczy József politikai értekezéseinek állapotát meg (1790–1792) – bár az ő nézőpontja már átmenetet képez a 19. század felé. Ami a tudományos felfedezést illeti, szintén a 17. század végéről indulunk el, és az utolsó nagy jezsuita historikusok (Katona, Pray), valamint egy jeles világi történész, Kovachich Márton György (1744–1821) munkáival zárjuk az áttekintést.

A politikai és a történeti irodalom szétválasztása egyes művek esetében – például Kollárnál – talán problematikusnak tűnhet, hiszen a politikai céllal megírt munkák is mind a történetírás módszereivel élnek, vagyis jegyzeteket tartalmaznak, valamint forrásokot idéznek és közölnek – ahogy a történeti munkákban is felfedezhető politikai elfogultság, sőt, mint látni fogjuk, akár politikai aktualitása is lehet egy-egy alkotásnak. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy a recepció ilyen típusú szétválasztása lehetséges és indokolt is. A korszakunkban ugyanis megnő az olyan értekezések száma, amelyek erősen tendenciózusak, s bármennyire kiváló

* Szeretném megköszönni a tanulmány írása során nyújtott segítséget és tanácsokat történész kollégáimnak: Glück Lászlónak, Hende Fanninak, Jarmalov Rezsőnek, Mészáros Kálmánnak, Pálffy Gézáknak és Tringli Istvánnak.

tudós írta is őket, a politikai motivációk világosan kimutathatók benne – ahogy bizonyos esetekben a „megrendelők” személye felől sem lehetnek kétségeink.

Az ellenállási jog a politikai közbeszédben

A vizsgált korszak első felében az Aranybulla csak Werbőczy *Tripartitum*ának szűrőjén keresztül volt ismert, illetve annak közvetítésével került szóba a politikai diskurzusban. Ezen a tényen nem változtatott az sem, hogy a törvényszöveg ekkor már hozzáférhető volt mind a Zsámboky-féle kiadásokban, mind pedig a Mossóczy-féle korpuszban.¹ Maga Werbőczy a *Hármaskönyv*ben két alkalommal nevezte meg a törvényszöveget. Először a nevezetes *primae nonus*ban, ahol a nemesség négy kiváltságát sorolta fel, s az utolsó, vagyis az ellenállási jog esetében jelezte, hogy ez András törvényéből való, amelyre minden királynak esküt kell tennie. Másodszor a második rész 14. címében említi meg, és a nemesek adómentességét emeli ki belőle – s ugyanitt ismét hangsúlyozta, hogy a királyok esküt tesznek rá.² Ami az utóbbi állítást illeti, I. Ferdinánd koronázási esküjében – talán már a *Tripartitum* hatására? – valóban benne foglaltatik, hogy a király megígéri II. András dekrétumainak megtartását,³ és a következő királyok is ezt az esküformulát mondták el.⁴

A 17. századi Aranybulla-recepciót elsősorban az határozta meg, hogy a Bocskai-felkelés idején a tiszántúli főúr mellett felkelt rendek, illetve a Bocskai

¹ [Ioannes Sambucus]: *Decretorum seu articulorum aliquot priscorum Ungariae regum, ad contextum Bonfinii illustrandum, forique Pannonici usum necessariorum liber, nunc primum in typis proditus*. Francofurti, 1581. In: *Bonfinius, Antonius: Rerum Ungaricarum Decades quatuor cum dimidia [...]* nunc denuo recognita [...] per Ioan. Sambucum [...] Francofurti 1581. 35–38.; [Mossóczy Zakariás]: *Decreta, constitutiones et articuli regum Inclyti Regni Ungariae. Tirnaviae 1584. 46–50.* A törvényszöveg kritikai kiadása és fordítása: *Érszegi Géza: Az Aranybulla. (A hétszázötvenedik évfordulóján).* Fejér megyei történeti évkönyv 6. (1972) 5–26.

² *Werbőczy István: Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve.* Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Ford. Csiky Kálmán, bev. Bónis György. Bp. 1990. 73–74., 308. Lásd még *Tringli István: A nemesi kiváltságok és az Aranybulla. (Kézirat.)* Köszönöm a szerzőnek, hogy tanulmánya kéziratát megosztotta velem. Werbőczy állítása, miszerint a magyar királyok esküt tettek az Aranybullára, Mohács előtt nem igazolható. Vö. *Bartoniék Emma: A koronázási eskü fejlődése 1526-ig.* Századok 51. (1917) 5–44., 12., 42.

³ *Mossóczy Z.: Decreta i. m. 381.; Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár. 1526–1608. évi törvénycikkek.* Ford. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen, jegyz. Márkus Dezső. Bp. 1899. 6–7. 1. jegyzet.

⁴ I. Ferdinánd után Rudolf, majd II. Ferdinánd bizonyosan ezt az esküt mondta el, amint az a koronázási ordókból kiderül. *Solennia inauguralia Serenissimorum ac Potentissimorum Principum utriusque sexus...* Ed. Martinus Georgius Kovachich. Pestini É. n. [1790] 36., 74–75. *Bartoniék Emma: A magyar királykoronázások története. (Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata)* Bp. 1987. 90–95.; *Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. (Historia könyvtár: Monográfiák 27.)* Bp. 2010. 335.

szolgáltatába állt értelmiségi elit az ellenállási záradékban találta meg az egyik fő jogalapját a mozgalom elindításának, s ezt propagálta kiáltványokban és egyéb propagandairatokban.⁵ Később a Bethlen Gábor mellé állt rendek, majd I. Rákóczi György propagandistái is alkalmazták,⁶ és a linzi békekötés – 1647-ben a törvények közé iktatott – szövegébe is bekerült, hogy az Aranybulla I. (Nagy) Lajos általi megerősítéséről, amelyről a tárgyalások során szó esett, szülessen valami határozat a legközelebbi országgyűlésen.⁷

Thököly Imre, illetve az ő nevében kiadott 1684. évi kiáltvány⁸ megfogalmazója ezt a hagyományt folytatta. Ő ugyanis szintén az ellenállási záradékot tette meg érvelése motorjává, amelyet „a magyar szabadság lelkének és csúcspontjának” nevez, és amely szerinte „a lázadás szégyenfoltját tökéletesen lemossa”.⁹ Ezután teljes egészében közli a záradékot a törvényszövegből, s hangsúlyozza – Werbőczy alapján –, hogy erre esküdtek fel a magyar királyok, I. Lipóttal bezárólag, valamint hozzáteszi még, hogy hitlevelet (*diploma regium*) is aláírtak, amelyben benne van a törvények és kiváltságok foglalata.¹⁰

⁵ *Benda Kálmán*: Habsburg politika és rendi ellenállás a XVII. század elején. Történelmi Szemle 13. (1970) 404–427., 421–422., 423–424.; *Zászkaliczky Márton*: A Bocskai-felkelés politikai nyelvei: Vázlat. In: Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon. Szerk. Kármán Gábor – Zászkaliczky Márton. Bp. 2019. 11–84., itt: 11–13., 51–52. et passim.

⁶ A Bethlenhez csatlakozott rendek panasziratában (*Ordinum responsum*) is van hivatkozás az ellenállási jogra. Lásd Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez II. Szerk. Báthory Orsolya – Bene Sándor – Kármán Gábor – Zászkaliczky Márton. (Bibliotheca Hungariae Politica – Magyar Politikai Könyvtár.) Bp. 2020. 119. I. Rákóczi György szintén érvként használja leveleiben az ellenállási jogot (uo. 294., 299.). Még lásd *Degré Alajos*: Az ellenállási jog története Magyarországon. Jogtudományi Közöny 35. (1980) 369.

⁷ „Caetera, sub hac pacificatione utrinque agitata et tractata, utpote: sedis spiritualis status, patrum jesuitarum personalis a regno abstinentia, decreti Andreae secundi per Ludovicum primum facta confirmatio [...] ut primis statim comitiis aliquid certi de iis statuatur, vel iam statuta ibidem defacto effectuentur, simili modo conclusum est.” Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytar. 1608–1657. évi törvénycikkek. Ford. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen, jegyz. Márkus Dezső. Bp. 1900. 424., 426.

⁸ A kiáltvány szövegét lásd Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek a tótrónai és blatniczai Prónay nemzetség acsai levéltárából és könyvtárából. Közreadja Prónay Dezső – Stromp László. Bp. 1905. 153–186.; keletkezési körülményeire lásd *Varga J. János*: Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben. (História Könyvtár, Monográfiák 23.) Bp. 2007. 220–225.

⁹ „Quod cum spiritus sit et apex libertatis Hungaricae, fundamentum praesentis controversiae, vera et compendiosa regnantium regula, regnicolarum iudex et vindex, maculamque rebellionis perfecte diluat: placuit id ipsum, pro maiori bene sentientium lumine, obtreccatorum confusione, praesenti scripto inserere, quod ad verbum sic se habet.” Magyar evangélikus i. m. 155. Még lásd *Degré A.*: Az ellenállási jog i. m. 369.

¹⁰ Magyar evangélikus i. m. 155–156. Péter Katalin alaposan elemezte Thököly eme kiáltványát. Sok kiváló meglátása mellett – miszerint a szöveg sok idejétmúlt sérelmet, sőt valótlanságot is tartalmaz – az a megjegyzése pontosításra szorul, ahol azt írja, hamis állítás, hogy a (Habsburg) királyok az Aranybullára esküdtek. Lásd *Péter Katalin*: A múlt és jelen a Thököly-felkelés ideológiájában. In: A Thököly-felkelés és kora. Szerk. Benczédi László. Bp. 1983. 200. Amint láttuk, ha a Mohács előtti korszakra ez feltehetőleg nem is volt igaz – de legalábbis nem igazolható –, I. Ferdinándtól kezdve valóban benne volt az esküszövegben. Péter Katalin tévesen hivatkozik Bartoniek Emmára is, mivel annak könyvében

Eléggé nyilvánvaló, hogy Lipót és tanácsosai éppen azért szorgalmazták az 1687. évi országgyűlés idején az ellenállási záradék megsemmisítését és a koronázási esküből való kivételét, mert a Thököly-féle manifesztum ilyen nagy hangsúlyt helyezett rá. Az uralkodó értelemszerűen nem akarta, hogy a koronázás előtt álló fia, József ellen is felhasználhassák majdan ezt a jogi fegyvert. Persze az udvar részéről egy általánosabb indoklás hangzott el: eszerint a záradék az elmúlt időkből veszedelmes mozgalmakat okozott, s ezért szükséges a megsemmisítése.¹¹ A rendek egy feliratban megpróbálták kompromisszumos javaslattal élni. Az ellenállási jog eltörlését elfogadták, de a jogsértő, törvényellenes királyi rendeletekkel szemben az ellentmondás (*contradictio*) és tiltakozás jogát szerették volna fenntartani. Ám ezt a végső törvénytörvényekben nem vették figyelembe.¹² Ebben az szerepel, hogy bár ezt a záradékot egyesek gonoszul félreértelmezték, az országgyűlésen megjelent rendek soha nem tennének ilyet; mégis, hűségük bizonyítására beleegyeztek, hogy a klauzulát töröljék.¹³ Emellett már az első törvénycikkekben, a koronázási eskü szövegében is ott áll, hogy az ellenállási jogról szóló részt kiveszik néhai András király dekrétumából, amelyre egyébként továbbra is esküt tesz a király.¹⁴

A legkevésbé sem meglepő ezek után, hogy II. Rákóczi Ferenc 1703. június 7-re keltezett (de valójában 1703–1704 fordulóján kelt) nevezetes *Recrudescunt*-kiáltványában újra felbukkan az Aranybulla és az ellenállási záradék, de immár olyan formában, hogy az 1687. évi eltörlés jelenik meg sérelemként, amely a fogalmazvány megalkotója szerint az „ausztriaiak” hatalomvágyának és önkényének bizonyítéka.¹⁵ A kérdést Rákóczi később is napirenden tartotta. Felhozta a szécsényi országgyűléshez szóló fejedelmi előterjesztésben, majd pedig nyilván ő utasította a nagyszombati tárgyalásokra küldött biztosait, hogy egyebek mellett az 1687-es törvénycikkek eltörlését követeljék.¹⁶ Az udvar részéről azonban kategorikusan elzárkóztak attól, hogy az ellenállási jog kérdése egyáltalán szóba kerüljön a tárgyalásokon, és természetesen a Habsburgok örökösödési jogáról sem voltak hajlandók vitát nyitni – amelyet tudvalevőleg szintén az 1687. évi diétán

világosan ott áll, hogy a Habsburg uralkodók Lipóttal bezárólag Ferdinánd esküjét mondták el (benne az Aranybullával). Lásd még fentebb a 2., 3. és 4. jegyzetet.

¹¹ *Fraknói Vilmos*: A Habsburg-ház trónöröklési jogának megállapítása az 1687/8-ik évi országgyűlésen. Bp. 1922. 5., 15–16., 21.

¹² Uo. 47., 49.

¹³ 1687/1688: IV. Szövege: Corpus Juris Hungarici 1657–1740. i. m. 336–337.

¹⁴ 1687/1688: I. Szövege: Uo. 332–333.

¹⁵ A kiáltványt lásd *Ráday Pál* iratai 1703–1706. S. a. r. Benda Kálmán et al. (Ráday Pál iratai I.) Bp. 1955. 92–110., a vonatkozó rész itt: 97–98. (A kiáltvány Ráday Pál munkája.) Lásd még *Degré A.*: Az ellenállási jog i. m. 370.

¹⁶ *Ráday Pál* iratai i. m. 338., 342., 514., 587.

fogadtak el.¹⁷ A békekötés meghiúsulta után a felkelt rendek az ónodi országgyűlésen törvénytelennek mondták ki az 1687. évi cikkelyeket, minthogy azokat erőszakkal, megfélemlítéssel, az eperjesi vérpad árnyékában kényszerítették ki; a rendek részben erre hivatkozva döntöttek a Habsburgok trónfosztásáról.¹⁸ Az ónodi artikulusokban nem tértek ki külön a *jus resistendire*,¹⁹ ám a detronizációról szóló latin nyelvű kiáltványban a trónfosztást kimondó 2. cikkely latin fordítása után megemlégték, hogy „Szent István és Jeruzsálemi András királyok törvénykönyve megengedi”, tudniillik a király nélküli állapot kihirdetését – vagyis az ellenállási jogot a detronizáció (egyik) jogalapjának tekintették.²⁰

A Habsburg uralkodók a Rákóczi-szabadságharc után továbbra is tartották magukat az ellenállási záradék érvénytelenítéséhez: III. Károly, majd Mária Terézia hitlevelében és koronázási esküjében egyaránt ott szerepel a nevezetes kitétel az inkriminált részlet törléséről.²¹ 1790-ben azonban, a II. József halálát követő „forradalmi” hangulatban ismét napirendre került a régi klauzula érvényének visszaállítása. Zemplén, Sopron és Veszprém vármegye is előírta a követeinek, hogy ezt szorgalmazzák az országgyűlésen, Árva vármegye követutasításában pedig az szerepel, hogy amennyiben a király nem tartja be a sarkalatos törvényeket, a neki való engedelmség megtagadható, és az Aranybullában szereplő felkelési jog ismét érvényre jut.²² Később már magán a diétán, a királyi hitlevelé szerkesztésekor is megjelent ez a követelés, ám nagy vita után mégis elhagyták.²³

Az ellenállási jog tehát a politikai életben elsősorban a 17–18. század fordulóján kapott különös aktualitást, hogy aztán a II. József halála utáni nemesi mozgalom idején még egyszer feltűnjön a rendi követelések között. Valós jelentősége

¹⁷ *B. Kis Attila*: Egy ismeretlen „angol” diplomata a nagyszombati tárgyalásokon. *Századok* 147. (2013) 878.; *Kalmár János*: Szatmár 1711: vég, folytonosság, kezdet. *Századok* 146. (2012) 878., 882.

¹⁸ Az ónodi végzéseket lásd Magyar történeti szöveggyűjtemény II/1–2. 1526–1790. Szerk. Sinkovics István. Bp. 1968. 2. 820–844., a vonatkozó rész itt: 824–826. Köszönöm Mészáros Kálmánnak, hogy felhívta a figyelmem az ónodi cikkelyek eme kiadására.

¹⁹ Az ellenállási jogra csak az „ellene mondunk”, illetve „ellene mondunk” kifejezések utalhatnak, mint a felkelés és trónfosztás jogalapjára. Lásd uo. 824., 826.; *Mezey Barna*: Törvények és törvényalkotás az ónodi országgyűlésen. *Hadtörténelmi Közlemények* 120. (2007) 1162.

²⁰ „[...] lege regni, signanterque sacratissimo gloriosum [! gloriosorum – T. G.] sancti Stephani et Andreae Hierosolimitani [!] regum decreto admittente pronunciatum interregnum [...]” Ráday Pál iratai 1707–1708. S. a. r. Benda Kálmán – Maksay Ferenc. (Ráday Pál iratai II.) Bp. 1961. 207. Szent István „törvényén” itt az Intelmeket kell érteni, amelyet ekkoriban még törvénykönyvnek tekintettek. Ennek a IV. fejezetét idézi („A főemberek és a katonák tiszteletéről”) az ónodi második cikkely (Magyar történeti i. m. 825–826.), mivel az Intelmek írója szerint, ha a király kevélyen viselkedik az ispánokkal és főemberekkel, akkor elveszti a királyságát. A szöveg modern magyar fordítását lásd Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999. 133–134. (Bollók János fordítása.)

²¹ 1715: II., 1741: II.

²² *Marczali Henrik*: Az 1790/91-diki országgyűlés I–II. Bp. 1907. I. 207., 209., 215., 220., 223.

²³ Uo. II. 9., 70., 304.

nyilvánvalóan csak a két fegyveres (Thököly, majd a mostohafia által indított) felkelés idején volt; egyébiránt nem játszott fontosabb szerepet. Mégis, a politikai motivációjú, sőt a történeti munkákból – amint látni fogjuk – az vehető ki, hogy a nevezetes klauzula, illetve annak eltörlése sok szerzőnek felkeltette az érdeklődését, ami nyilván hatással volt magának az Aranybullának a recepciójára is.

Az Aranybulla a nemesi adómentességgel és hadkötelezettséggel kapcsolatos diskurzusban

A másik ügy, amelyben András király dekrétuma jelentőséget kapott a korszakban, a nemesi adómentességnek – és ehhez kapcsolódóan a nemesek hadkötelezettségének – a kérdése volt. Amint az ismeretes, a bécsi udvar szerette volna elérni a nemesség megadóztatását, hogy nagyobb mértékben, illetve kiszámíthatóbb módon járuljon hozzá az állami kiadások fedezéséhez. Erre a nemesi hadkötelezettség egyfajta rendszeres kompenzációja lett volna az egyik kézenfekvő megoldás. A hadi szolgálatot a nemesség már a korábbi századokban is több alkalommal kiváltotta, és ezt törvénybe is iktatták. Ez volt az országgyűlésen megajánlott *contributio* (vagy *subsídium*), azaz hadiadó, de ez formailag alkalmi jellegű volt, amelyet jobbágyporták szerint vetettek ki.²⁴ A bécsi kormányzat az 1708–1715. évi diétán már kiharcolta, hogy törvénycikkbe kerüljön: a személyes felkelés és a bandériumállítás nem elegendő, s az állandó hadsereg fenntartásához szükséges *contributio* nemcsak országgyűlésen, hanem a rendek egy részét felvonultató *concurusok*on is megajánlható.²⁵ Az 1722–1723. évi diétán pedig a rendek egy újabb jelentős engedményt tettek: beleegyeztek, hogy a következő országgyűlésig ajánlják meg az adót – bár ez a gyakorlat csak később emelkedett törvényerőre (1791: XIX).²⁶ Ugyanakkor – nyilván ennek kompenzálására – a rendek törvénybe foglalták (1723: VI), hogy a nemesek továbbra is mentesek az adók alól, s ehhez ismét a *primae nonust* (Tripartitum I. 9.) hozták igazolásul.

Témánk szempontjából fontos állomás az 1728–1729. évi országgyűlés. Ekkor ugyanis III. Károly már azt kívánta elérni, hogy a földre vessenek ki adót, ne pedig a jobbágyra, továbbá összeírást is szeretett volna végrehajtani a Magyar Királyságban. Az udvar tervei nagy ellenkezést váltottak ki a rendek körében: ragaszkodtak a nemesi föld adómentességéhez, és „az első királyoktól” kapott

²⁴ Poór János: Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12. Bp. 2003. 20–21.

²⁵ 1715: VIII.; Lásd még Poór J.: Adók i. m. 88–91.; Szijártó M. István: A diéta: a magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Bp. 2005. 218–219.

²⁶ Szijártó M. I.: A diéta i. m. 221–223.

alapvető privilégiumaikat hozták fel érvként²⁷ – amelyek közé nyilván odaértendő volt az Aranybulla nevezetes 3. cikkelye, sőt, főképpen ezt érthették rajta. Az 1741. évi országgyűlésen kétségkívül az udvar eme törekvései ellenhatásaként erősítették meg újra a rendek a nemesi adómentességet – ismét a *Tripartitumra* hivatkozva –, s azt is kimondták, hogy a telekhez nem kapcsolódhat közteher.²⁸ Mindehhez az 1751. évi diétán is ragaszkodtak.²⁹

Az 1764. évi országgyűlésen a bécsi udvar újra megpróbálta a nemességet – és a klérust – nagyobb áldozatvállalásra bírni. Az uralkodó célja az volt, hogy a nemességet egy 30 ezer fős állandó hadsereg kiállítására és fenntartására kötelezze a nemesi felkelés helyett.³⁰ Emellett azt kívánta elérni, hogy egyházi javadalom adományozásakor e javadalom jövedelmeinek egy része az erődítmények javára tartassék fenn; ám azt is szükségesnek gondolta, hogy az uralkodó e jogáról egy értekezés készüljön.³¹ Habár nincsen konkrét bizonyíték arra, hogy kifejezetten az ő kérésére, de mindenesetre az ő elképzeléseivel nagymértékben összhangban lévő munka jelent meg a következő évben Kollár Ádám Ferencnek, a császári bibliotéka igazgatójának jóvoltából. A hamar híressé-hírhedtté váló kötetben a jeles tudós elsősorban azt kívánta bizonyítani, hogy a magyar királyok egyházi ügyekben is hozhatnak törvényeket.³² Hogy mindezt az udvar tudtával és jóváhagyásával tette, arra bizonyíték, hogy saját bevallása szerint konzultált Borie államtanácsossal, aki munkája egy részét átnézte, és egyéb udvari tisztviselők is áldásukat adták rá; a királynő pedig a cenzor megkerülésével adott engedélyt a kinyomtatására.³³

Műve nagy részében tehát Kollár az állam és az egyház viszonyát tárgyalja. Van viszont egy egész fejezet, ahol kitér az 1764. évi országgyűlés másik aktuális témájára, a nemesség és a klérus által fenntartandó állandó hadsereg kérdésére is. Fejtegetése elég hamar szenvedélyes kirohanássá válik a nemesi felkelés és a nemesi adómentesség ellen. Azzal kezdi, hogy a főpapok is katonáskodni voltak kötelesek, legalábbis a 16. században még biztosan, de az 1602. évi IX. törvénycikk kimondja,

²⁷ Esterházy József főudvarmester (későbbi országbíró) életrajzában szerepel, hogy emiatt küldték őt a rendek az udvarba tiltakozni a tervezet ellen. [*Kolinovics Gábor*]: Posthuma memoria Josephi Esterházyi... Tyrnaviae 1754. 72–73.; *Szijártó M. I.*: A diéta i. m. 232–233.

²⁸ 1741: VIII.; *Szijártó M. I.*: A diéta i. m. 242.

²⁹ Vö. *Nagy János*: Rendi ellenzék és kormánypárt az 1751. évi országgyűlésen. (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 7.) Bp. 2020. 39., 53., 114–188. et passim.

³⁰ *Stefancsik Benedek Konrád*: Az 1764/65-i pozsonyi országgyűlés. Kassa 1942. 12.

³¹ *Csizmádia Andor*: Egy 200 év előtti országgyűlés évfordulójára: A „Kollár contra Status et Ordines”. *Jogtudományi Közlöny* 19. (1964) 4. sz. 217.; *Stefancsik B. K.*: Az 1764/65-i i. m. 26.

³² *Adamus Franciscus Kollarius*: De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Hungariae. Vindobonae 1764.

³³ *Csizmádia A.*: Egy 200 év előtti i. m. 217.; *Ján Tibenský*: A királynő könyvtárosa. Adam František Kollár élete és művei. Bratislava 1985. 43.

hogy mivel *a személyes felkelés nem annyira hasznos (personalis statuum insurrectio non adeo sit utilis)*, inkább pénzbeli hozzájárulást adnak a nemesek (és az egyháziak is), illetve hús nemesi kúria után egy felfegyverzett lovat.³⁴ Kollár messzemenően egyetért ezzel a törvénycikkkel, csak azt fájlalja, hogy ez a belátás és áldozatkészség nincs meg saját korának nemességében.³⁵ Azt sem tartja továbbá megoldásnak, hogy a nemesek maguk helyett parasztokat állítanak ki katonának. A maga idejében talán megfelelt ez a módszer, írja, de ma már a katonáskodáshoz nagyobb képzettség kell.³⁶

Kollár az Aranybullát is beépíti érvelésébe. Azt írja ugyanis, hogy a nemesnek kötelessége fegyverrel védenie a hazát: ez már Szent István törvénykönyvében is benne van,³⁷ és II. András is azzal a szándékkal adta és gyarapította a nemesek szabadságait, hogy azok ne tagadják meg a királyi koronának járó szolgálatokat.³⁸ Kollár ezt úgy magyarázza, hogy a háború módjával és anyagi fedezetével is törödniük kell a nemeseknek, hiszen pénz nélkül nincs siker.³⁹ Vagyis: mivel a törvények alapján a nemesek kötelesek védeni a hazát, ennek a kívánalomnak – a megváltozott helyzethez alkalmazkodva – csak akkor tesznek eleget, ha állandó és örökös katonaságot tartanak fenn saját javaiknak és a királyi adományoknak megfelelően (*pro opibus suis et donis regiis*).⁴⁰

Kollár érvelése azt mutatta, hogy az udvar részéről a nemesi hadkötelezettség történelmi megalapozását igyekeztek a maguk érdekeinek megfelelően magyarázni, vagyis olyasmin kezdtek el vitázni, amire eddig nem volt példa. Téves útnak mutatkozott azonban a magyar rendekkel az Aranybullán és Werbőczyn összeakaszzkodni. Ráadásul az is nagy hibának bizonyult, hogy az országgyűlés megkezdése előtt egy ilyen támadó jellegű, a nemességet több helyen is becsmérlő munka látott napvilágot, mivel a rendek (ahogy az várható volt) mélységesen felháborodtak annak tartalmán – sőt, még a klérus egy része is csatlakozott az ellenzékhez.⁴¹ Hiába hátrált meg a királynő, illetve tiltotta be a könyv Magyarországra

³⁴ *Kollarius, A. F.*: De originibus i. m. 146–147.

³⁵ Uo. 148.

³⁶ Uo. 149., 152.

³⁷ Uo. 150–151. Itt persze szintén az Intelmekről van szó, s annak a főemberekről, ispánokról és katonákról szóló részéről, amelyet már Ónodon is emlegettek a rendek (lásd a 20. jegyzetet); csak éppen Kollár mást emelt ki a szövegből, mégpedig azt, hogy „ők [tehát főemberek stb. – T. G.] a királyság védőbástyái”. Lásd még *Az államalapítás korának i. m.* 133.

³⁸ *Kollarius, A. F.*: De originibus i. m. 151. Az Aranybulla záradékára hivatkozik Kollár, ahol ez olvasható: „corone regie obsequia debita non negentur”. *Érszegi G.*: Az Aranybulla i. m. 19., 22.

³⁹ *Kollarius, A. F.*: De originibus i. m. 151–152.

⁴⁰ Uo. 153. Kollár művének e részére lásd még *Stefancsik B. K.*: Az 1764/65-i i. m. 18–19.; *Csizmadia A.*: Egy 200 év előtti i. m. 220.; *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1996. 293.

⁴¹ *Joachim Bahlcke*: A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia. Együttműködéstől a konfrontációig (1686–1790). Bp. 2013. 310–326.; *Forgó András*: Egyház–rendiség–politikai kultúra. Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein. Bp. 2017. 160–172.

való behozatalát, a Kollár-üggyel egy egész hónap eltelt a diétán, és a közhangulatot is lerontotta.⁴²

A hatalmas felháborodás hullámai között még kétszer felbukkant az Aranybulla. Az események hatására írt *Apologiában* Kollár megismétli a könyvében alkotott véleményét, hogy a régi királyok dekrétumait hiteles formában újra ki kellene adni, sőt, ő úgy tudja, Erdélyben lappang valahol egy eredeti példány András nevezetes dekrétumából, aranypecséttel.⁴³ Hogy a tudós könyvtáros megkülönböztetett érdeklődéssel volt az Aranybulla iránt, azt egy évvel későbbi levele is jelzi. Ebben azt írja, hogy egy egész kis értekezést írt a dekrétumról, de nem bízik megjelenésében, mert írása igencsak új dolgokat tartalmaz, és ezek az újdonságok az igazság fénye elől menekülő honfitársainak nagyon kellemetlenek lennének.⁴⁴ Bár itt műve tartalmát nem fejt ki, a jelzett „kellemetlenségekből” ízelítőt kaphatunk, ha belelapozunk az államtanács részére még az országgyűlés előtt készített beadványába. Ebben ugyanis Kollár az uralkodó korlátlan hatalmát tekinti ideálisnak, amely szerinte Szent István idején megvalósult, de aztán II. András aranybullája révén – nyilván a királyi uralomnak az ellenállási jog általi korlátozása miatt – sajnálatos módon válságba került, habár 1231-ben ezt még sikerült leküzdeni.⁴⁵

Kollár szellemi környezetéhez tartozott Benczur József (1728–1784), a tudós evangélikus iskolarektor, aki szintén a teréziánus, majd jozefinista abszolutizmus hívéül szegődött, s II. József alatt állami hivatalt is vállalt.⁴⁶ 1771-ben álnéven megjelentetett művében, amely a Habsburg királyok örökösödési jogát

⁴² *Csizmadia A.*: Egy 200 év előtti i. m. 220–226.; *Hende Fanni*: Politikai reprezentáció a magyar országgyűléseken 1687 és 1765 között. Bp. 2021. 89–90.

⁴³ *Csizmadia A.*: Egy 200 év előtti i. m. 223.

⁴⁴ Lásd Kollár 1765. júl. 29-én kelt levelét, ahol így fogalmaz: „Commentarium in decretum Andreae secundi, quod vulgus fundamentale adpellat, absolvi, qui tamen ante quam ego ad plures librorum prohibitorum auctores abivero, lucem non aspiciet: continet enim multa, non solum nova, verum etiam novissima, et lucifugis nostris injucundissima.” Kollár Ádám Ferenc levelezése. Közreadja Soós István. (Magyarországi tudósok levelezése 4.) Bp. 2000. 185. (nr. 158.) A közreadó téved, amikor a „decretum Andreae secundi”-t András második törvénykönyvének értelmezi – lásd 473. (158. levél, 11. jegyzet). Nyilvánvaló egyébként, hogy a „quod vulgus fundamentale adpellat” („amit a nép alapvetőnek nevez”) kitétel csakis az 1222. évi dekrétumra vonatkozhat.

⁴⁵ *Csóka Lajos*: Kollár Ádám Ferenc hatása az államtanács magyar kamerális tárgyalásaira. In: A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történelmekutató Intézet Évkönyve. V. évf. Bp. 1935. 168.; *Csizmadia A.*: Egy 200 év előtti i. m. 218. Az 1231-es dekrétumra utalás mögött bizonyosan az áll, hogy ennek záradékából kikerült az ellenállási jog. Lásd 1231: XXXV. (Új beosztás szerint ez a bulla záradéka.) Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Ed. János M. Bak. (All Complete Monographs 4.) Online Edition. Logan 2019. (<https://bit.ly/3CderJf>, letöltés 2022. júl. 15.) 175.

⁴⁶ Benczur életéről nincs összefoglaló munka, sőt kisebb tanulmányok sincsenek. H. Balázs Éva többször kitér személyére és tevékenységére Berzeviczy-monográfiájában. *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1763–1795. Bp. 1967. 29., 43–44., 46–47. stb.; lásd még *Kosáry D.*: Művelődés i. m. 296–297. et passim.

– és a magyar trónnal megörökölt abszolút hatalmát – volt hivatott bizonyítani, az Aranybulla, illetve a királyoknak arra való felesküvése ugyanúgy káros anomáliának, félrecsúszásnak tűnik a királyok teljhatalma útjában, mint ahogy azt Kollár beadványában láttuk.⁴⁷ Benczur egyrészt szintén korlátlan uralmat feltételez István esetében, és tévesnek tartja azokat a véleményeket, melyek szerint Szent István az alattvalóitól kapta hatalmát, címeit, jogköreit.⁴⁸ Emellett ha a főurak be is töltöttek bizonyos hivatalokat a királyi udvarban István koronázásakor – folytatja –, hitlevelet (*diploma*) biztosan nem kaptak tőle. Ez szerinte csak később jött divatba, II. András után, de akkor sem rögtön, továbbá akik ezt megtették – I. (Nagy) Lajos és Mária királynő –, azok is csak később, tehát nem uralkodásuk elején szánták rá magukat. Így Benczur szerint Werbőczy tévedett, amikor azt írta, hogy az összes király megesküdött a koronázás előtt, miszerint tiszteletben tartja II. András törvényét.⁴⁹ Benczur eme művének céljai kissé homályosak, de mivel a hitlevél létjogosultságát, a rendek királyválasztási jogát és Werbőczy hitelességét igyekezett megcáfolni, valamint külön fejezetekben írt az ifjabb király (*iunior rex*) és a társuralkodó (*corregens*) jogköeiről,⁵⁰ valószínűnek tartjuk, hogy az ekkor társuralkodó II. József⁵¹ uralomra kerülését készítette elő. Bár nem ejt szót művében a nemesi adómentesség és hadkötelezettség kérdéséről, nyilvánvaló, hogy a korlátlan királyi hatalom igazolásával ezek megváltoztatására is jogosultnak vélte az uralkodót.

Ezzel eljutottunk egy igen nagy visszhangot keltő munkához, a *Jus publicum Hungariae*hez, amely 1786-ban jelent meg. Írója a címlapja szerint⁵² Franz Rudolf Grossing (1754–1789 után), egy hányatott életű, számos szélhámossággal, így mások műveinek eltulajdonításával vádolt exjezsuita, akit Mária Terézia udvari titkárként alkalmazott, és egy ideig II. József is igénybe vette a szolgálatait – amíg

⁴⁷ A nézőpontra, amelyet az udvari abszolutista politika hívei propagáltak, lásd *Kosáry D.*: Művelődés i. m. 594.

⁴⁸ *Eusebius Verinus [Benczur József]: Commentatio juridica critica de hereditario jure Serenissimae Domus Austriae in apostolicum regnum Hungariae...* Viennae et Lipsiae 1771. 22. A művet – álnéven – bizonyosan Benczur írta, mivel 1769-ben Kollárnak írt egyik levelében beszámol e munkájáról, és a címét is megadja. *Soós I.*: Kollár Ádám i. m. 242. (nr. 205.)

⁴⁹ *Benczur J.*: *Commentatio* i. m. 25–27. Benczur itt egyébként nyilvánvalóan összekeveri az eskü és a hitlevél fogalmát, ráadásul Lajos 1351. évi dekrétuma és Mária királynő 1384. évi megerősítő oklevele sem értelmezhető hitlevélnek.

⁵⁰ Uo. 83–95. (*De iunior rege*); 96–121. (*De corregentis potestate*).

⁵¹ II. József 1765-től volt társuralkodó a Habsburg Birodalom élén édesanyja mellett.

⁵² *Franciscus Rudolphus a Grossing: Jus publicum Hungariae unica complexum dissertatione.* Halae Saxonom, 1786. A művet németre is lefordították: *Franz Rudolph von Grossing: Ungarisches allgemeines Staats- und Regiments-Recht, aus dem Lateinischen übersetzt von einem Freunde dessen, was Recht ist.* [S. l.] 1786.

botrányai miatt el nem bocsátotta.⁵³ A könyvet Grossing saját állítása szerint még 1777-ben írta a királynő parancsára;⁵⁴ a kortársak ugyanakkor – így elsősorban Schwartner Márton – elvitatták tőle a mű szerzőségét. Schwartner azt állította, hogy látott egy kéziratot *Dissertatio de Nobilium Hungariae praerogativis ac libertatibus* címmel (ugyancsak 1777-es dátummal), amelyet egy bizonyos Hieronymus a Saxo (ál)nevű személy írt, és ez a szöveg az ajánláson kívül – amely egy meg nem nevezett bárónak szól – teljesen megegyezik a Grossing által kiadott szöveggel.⁵⁵ Grossing életrajzírója, Friedrich Wadzeck ugyancsak kételkedett (anti)hőse szerzőségében, és Benczur Józsefet vagy a besztecebányai Párniczky Mihályt vélte a mű alkotójának, míg Izdenczy József egyenesen Benczurnak tulajdonította. Ennek nyomán utóbb H. Balázs Éva is Benczurt nevezte meg a mű alkotójaként.⁵⁶ Én magam ebben a kérdésben óvatosabb lennék, mivel a *Ius publicum Hungariae* szerzője több fontos kérdésben (így a Szilveszter-bulla és Anonymus megítélésében vagy az Aranybulla 1231. évi megerősítésének tárgyalásakor) egészen más véleményt képvisel, mint ami a bizonyosan Benczur által írt művekben olvasható.⁵⁷

⁵³ Személyére elsősorban lásd *Wimmer Éva*: Joseph Grossing kéziratok szótárai az Egyetemi Könyvtárban. Magyar Könyvszemle 102. (1986) 18–19. 6. jegyzet. (Alaposan tárgyalja Franz Rudolf életrajzát, mivel a szakirodalomban gyakran összekeverték testvérével, Josephfel.)

⁵⁴ Lásd a mű előszavát: *Grossing, F. R.*: Jus publicum i. m. A2r.

⁵⁵ *Martin Schwartner*: Statistik des Königreichs Ungarn I–II. Pest 1811. II. 14–15. A problémára lásd *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába II. (1711–1825.) Bp. 1954. 291–292; *H. Balázs É.*: Berzeviczy i. m. 45–46. Egyébként az Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában valóban lehet találni egy, a Schwartner által említett kéziratával (majdnem) azonos című – és az 1786-os nyomtatvánnyal apróbb eltéréseket leszámítva megegyező szövegű – kéziratot, szintén *Hieronymus a Saxo* (ál)név alatt, de abban az ajánlás nem egy báróhoz, hanem magához Mária Teréziához szól (amely ajánlás viszont nem egyezik a nyomtatvány ajánlásával). Schwartner tehát nem ezt a kéziratot látta. A bécsi kéziratot lásd *Hieronymus a Saxo*: De praerogativis nobilium Hungariae dissertatio politico-critica. [...] 1777. Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Cod. 8641. Köszönöm Jarmalov Rezsőnek, hogy a kéziratot hozzáférhetővé tette számomra.

⁵⁶ *H. Balázs É.*: Berzeviczy i. m. 45–46.; lásd még *Kosáry D.*: Művelődés i. m. 595–596. (Szintén Benczur munkájának véli.)

⁵⁷ Benczur a fentebb tárgyalt *Commentatio* című művében Anonymusszal és Thuróczyval szemben a nevezetes bizánci forrásnak, a *De administrando imperio* című munkának ad igazat azzal kapcsolatban, hogy ki volt az első „teljhatalmú” magyar fejedelem (*Benczur J.*: *Commentatio* i. m. 3–5.); Kollár okfejtésének megfelelően hamisítványnak tartja a Szilveszter-bullát (uo. 20.); végül a Raynald-műben (lásd alább) lévő dekrétumot nem az Aranybulla szövegváltozatának, hanem a valóságnak megfelelően a dekrétum 1231. évi megerősítésének tartja (uo. 54., 175.). Ezzel szemben a *Ius publicum Hungariae*-ben a szerző Anonymust követi az első fejedelem kérdésében, s a bizánci kútfőt meg sem említi (*Grossing, F. R.*: *Jus publicum* i. m. 17–18.); a Szilveszter-bullára mint hiteles dokumentumra hivatkozik (uo. 31.), és a Raynald-műben lévő dokumentumot az Aranybulla hiteles, valódi verziójának tartja (uo. 141., 144–145., 158–160.). – Itt jegyezzük meg egyébként, hogy 1790-ben megjelent egy másik *Ius publicum Hungariae* című munka, Christian August von Beck (1720–1781) ausztriai jogtudós posztumusz műve, amelyhez Benczur József írt észrevételeket. *Christianus Augustus Beck*: *Jus publicum Hungariae: cum notis autoris et observationibus Josephi Benzur.* [!] (Ignatius Stephanus Horváth: *Bibliotheca Jurisconsultorum Hungariae. Tomus IV.*) Viennae 1790. Ennek a műnek semmi köze sincs a

Szintén elgondolkodtató a mű stílusa, érvelési módszere. Nem kétséges, hogy a *Jus publicum Hungariae* egy olyan felvilágosult, jó tollú magyar(országi) értelmiségi munkája, aki a bécsi udvar és különösen II. József elkötelezett híve volt. A mű ugyanis egy igen vehemens, Kollár szenvedélyes hangneméhez közelítő támadást tartalmaz a nemesi előjogok, így az Aranybulla és a Werbőczy-féle *primae nonus* ellen. Kollár nevezetes művétől – és Benczur munkáitól! – az különbözteti meg, hogy a kifejezetten jó érvek és észrevételek mellett komolyan nem vehető, megalapozatlan vádaskodásokkal és inszINUÁCIÓKKAL is sűrűn találkozhat az olvasó: ezért is nevezte Ballagi Géza némileg túlozva „politikai szennyiratnak”.⁵⁸ Megtudhatjuk például a kötetből – s azon belül is a minket érdeklő részből –, hogy II. András megmérgezte III. Lászlót, őt viszont az elégedetlen nemesek próbálták méreggel megölni a Szentföldön, s ettől való félelmében, az urak követelésére adta ki a nevezetes dekrétumát 1222-ben; majd amikor a boldog emlékezetű IV. Béla igyekezett apja ámokfutását visszacsinálni, a nemesek behívták ellene a tatárokat.⁵⁹ (Ez a tudományosságtól távol álló pamflet-jelleg egyébként nagyon is illene Grossing karakteréhez!) Hiba volna azonban félretolni az egész művet, még akkor is, ha tendenciózus volta az első oldaltól kezdve jól érezhető. A *Jus publicum* és az arra adott reakciók ugyanis ismét vita tárgyává tették az Aranybullát, s ezzel annak több értelmezési problémájára is rávilágítottak.

A vitákat szerzője háromféle módon igyekszik aláásni a törvényszöveg hitelét. Először is: gyakran hangoztatja, hogy erőszakkal csikarták ki az uralkodóból; másodsor: igen gyakran előveszi a Raynald-féle *Annales Ecclesiasticis*ben közölt 1231-es dekrétum⁶⁰ szövegét – amelyet tévesen az Aranybulla „hiteles” szövegváltozatának tart –, és ennek alapján azt állítja, hogy az 1222-es dekrétumot több helyen meghamisították; harmadszor: számos esetben igyekszik kimutatni, hogy a nemesi előjogok nem vezethetők le az Aranybulla rendelkezéseiből, vagy máshogy fogalmazva: a dekrétum szavait utóbb félreértelmezték, eltorzították. Az első módszert fentebb már említettük: a kikényszerítés hipotézisére több kapaszkodót talál, így a dekrétum bevezetőjét, különösen az *uti tenemur* („ahogy tartozunk”) szavakat.⁶¹ Ami a meghamisítás vádját illeti, természetesen a két

Grossing által 1786-ban kiadott kötethez. Elképzelhetőnek tartom ugyanakkor, hogy ez a megegyező című munka okozott zavart, és hozta gyanúba Benczur az 1786. évi *Jus publicum*mal kapcsolatban.

⁵⁸ Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1888. 77. A Grossing által kiadott műre lásd még uo. 77–80.; Soós István: Diplomatika és politika: Horvát István kiadatlan Werbőczy-könyvének története. Levéltári Közlemények 59. (1988) 82–83.

⁵⁹ Grossing, F. R.: *Jus publicum* i. m. 130–131., 134–135., 151–152.

⁶⁰ Közlése: *Odoricus Raynaldus: Annales ecclesiastici ab anno quo desinit Card. Caes. Baronius MCXCVIII. usque ad annum MDXXXIV. continuati... Tomus XIII. ab anno MCXCVIII. usque ad annum MCCLIV. Coloniae Agrippinae 1693.* 389.

⁶¹ Az eredeti szövegben *ut tenemur. Érszegi G.*: Az aranybulla i. m. 14. (Fordítás uo. 20.)

szöveg (az 1222. és 1231. évi dekrétum) eltéréseire építi a vádját, így elsősorban a záradék kapcsán, ahol a későbbi dekrétumban tudvalevőleg egyházi kiközösítés szerepel az ellenállási jog helyett.⁶² Ami pedig a legfontosabb, harmadik támadási irányt illeti, azt az adómentességről szóló, nevezetes 3. cikkely kommentárja illusztrálja a legjobban. Szerzőnk kifejti, hogy itt a törvény betűje csak két adót említ (*collecta, librae denariorum* – helyesen *liberi denarii*),⁶³ amely alól a szerviens birtoka felmentést kap, de ez a többi adónemre nem vonatkozik. Ráadásul – folytatja – a „hiteles” Raynald-féle szöveg szerint a huszadot továbbra is be kellett fizetnie a „nemesnek” a földje után, vagyis ez alól nem mentesültek. „Hát akkor miért tagadják ezt meg a királytól?” – teszi fel a költői kérdést szerzőnk.⁶⁴ Ugyanide tartozik még, hogy a nyestadóról szóló 27. és a vármegye jövedelmeiről és adóiról szóló 29. cikkely kapcsán rámutat, hogy itt az uralkodó nem tesz különbséget nemes és nemtelen között, így ezeket bizonyára a nemeseknek is kellett fizetniük: vagyis ez szerinte szintén cáfolja a nemesi adómentesség kiváltságát.⁶⁵

A szerző a nemesi hadkötelezettség ügyében is támadólag lép fel. Jól veszi észre, hogy jelentős különbség van a hadviselési kötelezettség meghatározásában az 1222-es és az 1231-es dekrétum között: az 1231-es cikkelyben részletezve van a külföldi hadviselésre kötelezettek köre, akik között ott vannak a nagyobb birtokot nyert személyek – vagyis szerzőnk szerint a birtokos nemesek, a *nobiles possessionati*. Ebből persze ismét arra következtet, hogy az Aranybulla cikkelye romlott, hamisított. De a lényegyet tekintve ugyanarra akar kilyukadni, mint korábban Kollár: ha törvény kötelezi a nemeseket a hadbavonulásra, miért nem tesznek ennek eleget, vagy legalább miért nem váltják azt meg valamilyen más szolgálattal?⁶⁶

A szerző jozefinista nézőpontjára számos részletet lehet találni – abban a szakaszban is, amely az Aranybullával foglalkozik. A 14. cikkelyből – miszerint azt az ispánt, aki „a várnépeit tönkre teszi”, meg kell fosztani tisztségétől⁶⁷ – a parasztok elnyomását, a gazdagabbaknak a szegények felett gyakorolt zsarnokságát olvassa ki,⁶⁸ majd a 19. cikkelyben, miszerint „a várjobbágyok maradjanak meg Szent István királytól alapított szabadságukban”,⁶⁹ a várjobbágyok fogalmán tévesen egyszerű jobbágyokat ért (ez, mint látni fogjuk, a korra jellemző hiba), és a következőt írja: „E munkácska kijelölt terjedelme nem engedi, hogy mindazt a kiváltságot és szabadságot itt közöljem, amelyet a boldog emlékeztű királyok

⁶² Grossing, F. R.: Jus publicum i. m. 158–160. Egyéb példák: uo. 141., 144–145.

⁶³ Vö. Érszegi G.: Az aranybulla i. m. 15. A kifejezés magyarul: „szabadok dénárja”. Uo. 20.

⁶⁴ Grossing, F. R.: Jus publicum i. m. 141.

⁶⁵ Uo. 154–155., 156.

⁶⁶ Uo. 144–145.

⁶⁷ Érszegi G.: Az aranybulla i. m. 1972. 21.

⁶⁸ Grossing, F. R.: Jus publicum i. m. 149.

⁶⁹ Érszegi G.: Az aranybulla i. m. 21.

adtak a nyomorult népnek, hogy azokkal megvédjék magukat uraik mértékteleen zsarnoksága ellen. Mindeme szabadságokat Magyarország jelenlegi fejedelme [*moderna princeps*, azaz Mária Terézia – T. G.] – minthogy az isteni első király szorgos utánczója [*imitatrix*] – szeretné ugyan visszahozni, ám nem lehetséges egy csapásra elmozdítani azokat az akadályokat, amelyeket az önérdek állít. Amúgy is hagyni kellett valami teret az örökösnek, Józsefnek [is], aki ama jóindulata szerint, ami által a nép atyjának szereti neveztetni magát, nagyon is igazságos törvényekkel – amint arra köteles is, és amint remélni lehet – fogja korlátozni a nemesek által gyakorolt, kegyelemből kapott birtokjog visszaéléseit.⁷⁰ Nyilvánvaló kiállás ez a reformer uralkodó mellett: ugyanakkor még mindig sok tisztázatlan részlet van e munka körül.

Az 1790–1792. évi nagy nemzeti-politikai felbuzdulás idején záporoztak a válaszok a *Ius publicum* vádjaira magyar tudósok részéről. E szerzők műveikben igyekeztek pontról pontra cáfolni a botránykönyv állításait, és szükségképpen érintették az Aranybullát is.⁷¹ Ekkor csapott össze a leglátványosabban a terézianus-jozefinista műltszemlélet – amely vitatta az országgyűlések létjogosultságát, Werbőczy *Hármaskönyvét* és a nemesi kiváltságokat – a hagyományos rendi állásponttal, amely éppen ellenkezőleg, a messzi régmúltba, egyenesen a hunokig vitte vissza az „ősi alkotmány” eredetét és a nemesi nemzet előjogait, de egyben haladó nézeteket is tartalmazott.⁷² Szempontunkból az utóbbi nézőpontra a legfontosabb és „legszakmaibb” példa Kovachich Márton György *Vestigijája*, amely egyben Grossing könyvének egyik legfontosabb bírálata is – vele a következő fejezetben foglalkozom.

Elindult továbbá egy másik, az előzőhöz témájában közel álló polémia is, amely az udvari ágensként és Mária Terézia, majd II. József lelkes híveként Bécsben dolgozó exjezsuita Keresztúri (Keresztury) József (1739–1794)⁷³ vitairata keltett. A szerző a műben nagy historikusi apparátussal tekintette át a nemesi felkelés történetét a honfoglalóktól egészen saját koráig, hogy eljusson a nyilvánvaló következtetésig: a nemesek személyenkénti hadba szállása nagy teher lenne nekik, s egyébként is elszoktak már a katonáskodástól, ezért – ahogy már korábban is tették – pénzen váltsák meg hadkötelezettségüket. Ezt azonban ő semmiképpen sem nevezné adónak (*contributio*), ahogy régebben sem hívták annak, hanem

⁷⁰ Grossing, F. R.: *Jus publicum* i. m. 152.

⁷¹ Összegyűjtötte őket Kosáry D.: Bevezetés i. m. 292. Koppi Károly munkáját (*Carolus Koppi: Jus electionis quondam ab Hungaris exercitum... Viennae 1790*), amelyben hosszan kritizálja Grossing művét, s annak képtelen állításait (Uo. 27–41), bemutatja Forgó A.: Egyház i. m. 251–254.

⁷² Kosáry D.: Művelődés i. m. 594., 596.

⁷³ Személyére és egyéb írásaira lásd Ballagi G.: A politikai irodalom i. m. 91., 239–240., 463–466.; Kosáry D.: Művelődés i. m. 538–539.

mindenféle más néven említették (*dicatio, subsidium, taxa, reluitio*).⁷⁴ Látható, hogy Keresztúri próbált egy kissé lágyabb hangot megütni, mint „elődei”, Kollár és Grossing. Ez az óvatosság jellemzi az Aranybulláról alkotott véleményét is, mivel egy szóval sem kritizálja, sőt kijelenti, hogy ezzel a király megerősítette a nemesek ősi szabadságait.⁷⁵

De Keresztúri hiába is „alakoskodott”, mert lényegében már megkésített művére még 1790-ben megkapta a választ Bárdosy János Szepes vármegyei törvényszéki ülnöktől, aki ugyancsak komoly történelmi érvanyaggal védte meg a nemesi-rendi álláspontot.⁷⁶ Végkövetkeztetése szerint Keresztúri Grossinggal verseng (*insignis Grossingianus aemulator*), és „szabad nyakukra” örök adóteher felvételét javasolja, valamint az örök szolgaság elfogadását, de miután ő (Bárdosy) az érveit aláásta, összedől az épület, amit felépített.⁷⁷ Érdekesebb ennél, hogy jegyzetekkel közli az Aranybulla Mária királynő általi megerősítésének a teljes szövegét (amely a Nagy Lajos-féle megerősítést ismétli meg), s ezt a Szepes vármegyének küldött eredeti példány alapján teszi.⁷⁸ Megjegyzéseiben súlyos hibákat is elkövet: így például, szerinte a törvénycikkben említett *comes parochianus*, illetve *curialis* (megyésispán, udvarispán) bírói funkciót töltött be, így a *curialis comes* fordítása nála „udvarbíró”.⁷⁹ Jó irányban tapogatózik viszont akkor, amikor arról ír, hogy a törvényszövegben említett *jobagiones castrorum*, azaz a várjobbágyok sokak véleményével ellentétben nem parasztok voltak, hanem zsold gyanánt várfölddel rendelkező katonák. Még a köztük lévő differenciát is jelzi, amikor kifejti – részben bizonyosan a Váradi Regestrum, és annak Bél Mátyás-féle kiadása és kiváló jegyzetei alapján⁸⁰ –, hogy egyeseket Szent István erősített meg birtokaikban, s ezért a szent király természetes jobbágyainak nevezik őket, míg másoknak a későbbi királyok adtak telket, akiket

⁷⁴ *Josephus Keresztury de Szinierszek: De vetere instituto rei militaris Hungaricae ac speciatim de insurrectione nobilium. Pars I. Vindobonae 1790. 497–506.*

⁷⁵ Uo. 69–70. és 89–91.

⁷⁶ *Ioannes Bárdosy: Animadversiones historico-critico-diplomaticae in opus de insurrectione nobilium auctore Iosepho Keresztury agente aulico Vindobonae 1790 vulgatum... Budae 1792.* A polémia röviden említi: *Ódor Imre: A „vérrel adózás” illúziója: nemesi felkelés és adómentesség a felvilágosodás és a francia háborúk korában. Hadtörténelmi Közlemények 58. (1987) 161–162.*

⁷⁷ Lásd *Bárdosy, I.: Animadversiones i. m. 76–77.* Megjegyzi egyébként, hogy Keresztúri munkája igen hasonlít ahhoz az íráshoz, amelyet II. József az előző évben a kerületi megbízottjain keresztül közölt a megyékkel (címe: *Ignoti nulla cupido neque metus*), és erre Szepes megye válaszolt is; a választ közli a szövegben uo. 77–81. A Grossingra való utalás ékesen bizonyítja azt, amit Kosáry Domokos is jelzett: a botrányt kavaró *Jus publicum* megjelenése után a nemesi-rendi nézőpont hívei a mérsékelt reformer írásokra is rásütötték, hogy valójában a szélhámos exjezsuita kottájából játszanak. Vö. *Kosáry D.: Művelődés i. m. 596.*

⁷⁸ Uo. 85–103. Az 1384. június 22-én kelt és Szepes vármegyének küldött oklevél fotóját lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 274575.

⁷⁹ *Bárdosy, I.: Animadversiones i. m. 88–89.*

⁸⁰ E nagyon fontos edíciót alább bővebben is tárgyaljuk.

várnépből kiemelt jobbágyoknak (*jobagiones de castrensibus exempti*), avagy várjobbágyoknak neveztek.⁸¹ Abban viszont téved, hogy később, I. (Nagy) Lajos idején mindannyian a nemességbe olvadtak bele.⁸² Látható tehát, hogy a politikai csatározások közepette már folyt bizonyos tudományos eszmecsere is az Aranybulla tartalmáról – amint arra a következő részben bővebben is kitérünk.

Áttekintésünket Hajnóczy Józseffel (1750–1795), a tehetséges jogtudóssal, a tragikus sorsú „magyar jakobinussal” zárjuk, aki több munkájában is kitért II. András első dekrétumára a II. József halálát követő nagy politikai pezsgés idején. 1790-ben megjelent művében, amelynek lapjain az országgyűlésre javaslandó törvényeket tárgyalta, jelezte, hogy nem tartja szerencsésnek az örökös hitlevél ötletét (vö. 1741: II. tc. 7. §.), tehát ha szükséges, a „nemzetnek” azon változtatnia kell. Ennek kapcsán a hitlevélben említett Aranybulla értékelését is elvégezte: egyes rendelkezéseit helyesnek tartotta, más rendelkezéseit elavultnak. Habár csak a cikkelyek számát említi meg, s bővebb kifejtést nem ad, érdemes megvizsgálni, milyen elv alapján választja szét a törvényeket. Hajnóczy szerint „a jól rendezett állam néhány sarkalatos kellékét tartalmazza” például a 2. törvénycikk, miszerint a szervienst perbehívás nélkül nem lehet elmarasztalni; a 7., amely a szerviensek hadkötelezettségét szabályozza; a 11., amely kimondja, hogy idegenek az ország tanácsa nélkül méltóságra ne jussanak; a 14., miszerint a törvénytelenül működő ispánt meg kell büntetni; a 17., amely megvédi a szerzett birtokok tulajdonosait, illetve a 28., amelyben az áll, hogy az elítélteket erőszakkal megvédeni nem lehet. Ellenben elavultnak titulálta a szerviensek és egyházak adómentességének garantálását (3. tc.), a megyés- és udvarispánok joghatóságának taglalását (5. és 9. tc.), vagy a nyestadóról (27. tc.), illetve az ispán jövedelmeiről szóló cikkelyeket (29. tc.).⁸³ Eme osztályozás Hajnóczy egyéb művei, illetve azok eszmevilága alapján érthető meg, hiszen megjelennek benne a jeles tudós által hangoztatott és a francia forradalmi eszmékhez közel álló követelések.⁸⁴ Azáltal ugyanis, hogy a nemesi adómentesség alapját képező 3. törvénycikket elavultnak nevezte, nyilvánvalóan a

⁸¹ *Bárdosy, I.*: Animadversiones i. m. 97. A várjobbágyosság előkelőbb rétegét képező, „szent király szabadjainak/jobbagynak” vagy „természetes (vár)jobbágyoknak” hívott személyekre, illetve az alacsonyabb státuszú keltjobbágyfiúkra lásd *Zsoldos Attila*: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyosság történetéből. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 26.) Bp. 1999. 25., 29–44., 86–87. et passim.

⁸² Ez Bárdosy önálló – és téves – kijelentése. *Bárdosy, I.*: Animadversiones i. m. 97. Valójában a várjobbágyosság jelentős része jobbágyi sorba süllyedt a 13–14. században, bár bizonyos hányadukat tényleg nemesítették. *Zsoldos A.*: A szent király i. m. 158–185.

⁸³ Hajnóczy József közjogi-politikai munkái. S. a. r. Csizmadia Andor. Bp. 1958. 54. (Lásd még ugyanott a 13. és 14. jegyzetet.)

⁸⁴ Hajnóczy radikalizálódó eszmevilágára és hátterére: *Bónis Görgy*: Hajnóczy József. Bp. 1954. 118–141., 173–286.; *Poór János*: Bevezetés. In: Hajnóczy József. Vál., bev., jegyz. Poór János. (Magyar Szabadelvűek) Bp. 1998. 11–22.; *Eva Kowalská – Karol Kantek*: Magyarország rapszódia, avagy Hajnóczy József tragikus története. (Kor/ridor Könyvek 4.) Békéscsaba 2016. 148–152.

közteherviselés mellett állt ki; azzal pedig, hogy a 2., 14., 17. és 28. cikkelyt a helyes és megtartandó jogszabályok közé sorolta, a törvény előtti egyenlőséget, illetve általában a méltányos igazságszolgáltatást szorgalmazta.

Hajnóczy emellett kitér még az ellenállási jogra, illetve annak eltörlésére is, hiszen, mint láttuk, ez is – tehát az eltörlés ténye – a hitlevél része volt. Azzal az igen határozott kijelentéssel kezdi, hogy „II. András dekrétumából eltörlték azt a részt, amelyik a legjobb, amelyik sarkalatos, változhatatlan”.⁸⁵ Majd azzal folytatja, hogy bár az egyes állampolgároknak valamely sérelem esetén nem szabad ellenállniuk a királynak, ám ha az uralkodó nem tartja be a hitlevélben foglaltakat, akkor a nemzettől nem várható el, hogy ezt eltűrje. „Mivel tehát a szerződés szab törvényt a szerződőnek, úgy gondolom, hogy a hitlevélbe bele kellene venni azt a kifejezett feltételt is, hogy ha a király nem teljesíti a hitlevélben ígérteteket, a nemzet se köteles többé engedelmeskedni parancsainak.”⁸⁶ Érdemes még e mellé odahelyezni a következő évben megjelent művét, ahol a klauzulával kapcsolatban így fogalmaz: „II. András záradéka minden polgári társadalomban benne rejlik természetes jogot foglal magában, amitől a nemzetet semmiféle egyezményvel, semmiféle törvénnyel megfosztani nem lehet. Ha a nemzet sohasem állhatna ellen az uralkodó parancsainak, közte és az uralkodó között egyoldalúan hátrányos (*leoninus*) szerződést kellene feltételeznünk.”⁸⁷ Vagyis látszólag visszatértünk Thökölyhez és Rákóczihoz, akik a *jus resistendi* mellett érveltek. De csak látszólag. Hajnóczy már nem a rendi kiváltságok és érdekek mentén, Werbőczyvel a kezében száll síkra a nevezetes klauzula mellett, hanem a természetjog, a polgári társadalom ideája, a felvilágosodás és a forradalmi radikális eszmék követőjeként.⁸⁸ Tehát az Aranybulla Hajnóczy műveiben egy új narratíva része lesz. Ez a narratíva azonban a Vérmezőn, 1795. május 20-án jó időre elhallgat; s amikor újra folytatódik, az már egy egészen más korszak lesz.

Az Aranybulla a 18. századi történetírásban és a jogtörténeti irodalomban

Az általunk vizsgált periódus elején a történetírók körében nem keltett különösebb érdeklődést a dekrétum. Szentiványi Márton és Timon Sámuel éppen csak megemlégték a törvények kiadásának tényét.⁸⁹ Bél Mátyás valamivel többet

⁸⁵ Hajnóczy József közjogi-politikai munkái i. m. 54.

⁸⁶ Uo. 55.

⁸⁷ Uo. 155.

⁸⁸ Bónis Gy.: Hajnóczy i. m. 174–175., 177–178., 226–227., 289.; Poór J.: Bevezetés i. m. 15.

⁸⁹ Szentiványi kronológiájában az áll, hogy II. András 1222-ben a nemességet „nagy kiváltságokkal ékesíti” (*magnis privilegiis ornat*). *Martinus Szentiványi*: Curiosiora et selectiora variarum scientiarum

nyújt, mivel kitér rá, hogy a rendek 1687-ben hatályon kívül helyezték az ellenállási jogot, amivel maradéktalanul egyet is ért, mert a záradék az uralkodók számára tűrhetetlen, s a népnek is veszedelmes volt, továbbá II. András is csak a népszerűség mértéktelen hajhászása miatt hozta e törvényt.⁹⁰ Béli aulikus megnyilvánulása egyáltalán nem meglepő,⁹¹ inkább az az érdekes, hogy a 18. század első felében a politikai diskurzussal megegyezően csak a *jus resistendi* eltörlése miatt volt aktualitása a törvénytövegeknek. Jóny János (?–1755), a Halléban és Jénában tanult evangélikus jogtudós⁹² viszont – amellett, hogy ő is szinte kötelességszerűen helyteleníti az ellenállási jogot és üdvözli eltörlését – munkájában már figyelmet szentel az Aranybullában található tisztségeveknek és társadalmi rétegeket jelző szavaknak is. Szerinte a *serviens* („szerviens”) elnevezés a nemesség korábbi alávetettségét, szolgaságát jelzi, amelyet András szüntetett meg; feltűnik neki, hogy a *jobagio* („jobbágy”) elnevezést a törvénytövegekben még használták főméltóságokra is; tévesen azonosítja a dekrétumban szereplő „billogosokat” (*bilochi*) a későbbi szolgabírókkal, de jól sejtje meg a poroszlók (*pristaldi*) esetében, hogy egyfajta bírósági végrehajtók voltak.⁹³ Apró, de fontos lépések ezek, amelyeknek a későbbiekben lesz folytatásuk.

Béli egykori pozsonyi tanítványának, a Jénában jogi stúdiumokat is végzett Tomka Szászky Jánosnak (1692–1762) az országgyűlésekről írt posztumusz megjelent munkájában az Aranybulla ismét csak az ellenállási záradék miatt kerül elő. Érdekes viszont, hogy bár a szerző elítéli az ellenállási joggal való visszaélést, magát a döntést helyesli, továbbá az országgyűlésen való „szólásszabadságot” (*libertas in comitiis dicendi*) Thuróczy János krónikája által „igazolt”, illetve Szent István törvénye és az Aranybulla ellenállási klauzulája által megerősített ősi „hun” jogszabálynak tartja.⁹⁴ Vagyis Tomka Szászky álláspontja inkább a Werbőczyn alapuló rendi felfogáshoz közelít.

miscellanea. Decadis secundae pars tertia. Tyrnaviae 1697. 307. Timon még ennyivel sem kommentálja a törvények kiadását, csak a tényt rögzíti. *Samuel Timon: Epitome chronologica rerum Hungaricarum...* Cassoviae 1736. 28.

⁹⁰ *Matthias Bel: Notitia Hungariae novae historico geographica...* Tomus I. Viennae Austriae 1735. 386–387.

⁹¹ Vö. *Tóth Gergely: Felekezeti és történelmi emlékezet. A Rákóczi-szabadságharc a 18. századi honi történetírásban. Történelmi Szemle* 52. (2010) 19–23.

⁹² Személyére lásd *Kosáry D.: Művelődés* i. m. 158.

⁹³ *Joannes Jony: Commentatio historico-juridica de origine et progressu juris Hunno-Hungarici...* Leutschoviae 1727. Újabb kiadása: In: *Ignatius Stephanus Horváth: Bibliotheca Jurisconsultorum Hungariae*. Tomus I. Posonii 1786., a vonatkozó rész itt: 50–54.

⁹⁴ *Joannes Tomka Szászky: Commentatio historica et politica de comitiis incliti regni Hungariae*. In: *Ignatius Stephanus Horváth: Bibliotheca Jurisconsultorum Hungariae*. Tomus III. Viennae 1789. 26., 60., 163., 183., 207. A szerzőre újabban, további irodalommal lásd *Török Enikő: Tomka Szászky János és atlasza*. In: *Tomka Szászky János: Magyarország első történelmi atlasza. Közreadja Tóth Gergely – Török Enikő*. Bp. 2004. 7–8.; *Tóth Gergely: Tomka Szászky János*. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*.

Ugyancsak Tomka Szászky Jánoshoz, illetve Bél Mátyáshoz köthető egy nagy jelentőségű szövegi kiadás, amely látszólag csak érintőlegesen kapcsolódik az Aranybullához, ám a többszáz jegyzet, amelyet a két tudós fűzött a textushoz, nagyon is közel viszi hozzá. A Váradi Regestrumról van szó, amelyet Bél Mátyás a Fráter György-féle 1550. évi kolozsvári kiadás alapján jelentetett meg. Az akkoriban már ritkaságszámba menő kiadvány egyik példányát Bél lelkes segítőtársa, Czemanka András turóci nemesember szolgáltatta, Tomka Szászky pedig a jegyzeteket készítette el – bár ezekhez Bél is több helyen hozzáírt.⁹⁵

Az edíció fontossága abban áll, hogy a közreadóknak – csakúgy, mint kevésel előbb Jóny Jánosnak az Aranybullánál – a szövegben szembesülniük kellett a 13. századra jellemző kifejezések, társadalmi csoportok sokaságával, amelyek magyarázata komoly kutatómunkát igényelt. Bizonyára belátták, hogy amennyiben nem kísérlék meg eme szavak megfejtését, akkor hiába is adnák ki a szöveget, mert az a saját korukra nézve már önmagában nem volt értelmezhető. Ezért láthatóan célul tűzték ki a fogalmak magyarázatát, mivel az értelmezni kívánt kifejezéseket kiskapitálissal jelezték a jegyzetekben, ezzel is rendszerezve, tematizálva a megjegyzéseiket. Segítségül kínáltak azonban nekik más források: elsősorban a törvénytövegek, kisebb mértékben pedig elbeszélő források és oklevelek. Természetes, hogy már csak a keletkezési ideje miatt is sűrűn idézték, párhuzamba állították a Regestrummal az Aranybulla rendelkezéseit. Az eredmény a hibák ellenére is lenyűgöző lett. Bél *Adparatus*ára általában is jellemző a filológiai és egyéb magyarázó jegyzetek sűrű egymásutánja a közölt szövegek alatt, amelyekkel a tudós szerző bevallottan is a nyugat-európai forráskritikai módszereket – elsősorban a nagy példakép, Lodovico Antonio Muratori kútfőgyűjteményét (*Rerum Italicarum scriptores*) – imitálta.⁹⁶ Vagyis a jegyzetapparátusra vonatkozó

Középkor és kora újkor. I–XIV. Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Bp. 2003–2014. (a továbbiakban: MAMŰL) XII. 79–82.

⁹⁵ A kiadását lásd *Matthias Bel: Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium I–II. Posonii 1735(–1746.) I. 191–278.* Tomka Szászky János közreműködésére és Bél saját szerepére lásd a szövegközlést megelőző, oldalszám nélküli, 1740. szeptember 1-jére keltezett bevezetőt: [*Matthias Belius*]: Ad Lectorem. In: uo. [ii]. Czemanka segítségére – Bél bevezetője mellett (uo. [ii.]) – lásd *Szabó András Péter: Egy elveszett gyűjtemény kincsei.* Ondrej Czemanka turóci nemes könyvtára. Magyar Könyvszemle 136. (2020) 214. A Regestrum modern kiadása: Regestrum Varadinense exaniminum ferri candentis ordine chronologico digestum – Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Kiadja Karácsonyi János – Borovszky Samu. Bp. 1903. A jegyzőkönyvre újabban, további irodalommal lásd *Hoffmann István – Tringli István: Váradi Regestrum.* In: MAMŰL XII. 296–298.

⁹⁶ Lásd erre *Tóth Gergely: Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete: a Collectio scriptorum Hungaricorum.* Magyar Könyvszemle 127. (2011) 2. sz. 173–192., 177–180.; *Gergely Tóth: The First Edition of Nicolaus Olahus' Hungaria in Matthias Bel's Adparatus (1735).* In: Nicolaus Olahus 450: Proceedings of the International Conference on the 450th Anniversary of Nicolaus Olahus' Death / Nicolaus Olahus 450: Tagungsband der internationalen Konferenz zum 450. Todestag

„követelmények” bizonyára tőle származnak. Ám a megjegyzések aprólékos terminológiai okfejtései, illetve az elbeszélő kútfők mellett a törvénycikkek, jogi szakmunkák bőséges citálása a jogi képzettségű Tomka Szászky hathatós közreműködéséről árulkodnak.

Érdemes kettejük munkájáról gyors mérleget vonni néhány, a témánkhoz szorosan kapcsolódó példa alapján. Helyesen vették észre, hogy a Registrumban szereplő *bilotus* („billogos”, avagy „királybíró”) megegyezik az Aranybulla 5. törvénycikkében lévő *bilochi* (*biloki*) szóval, s hogy bírói funkciója volt.⁹⁷ Tévesen eredeztetik azonban a magyar „bíró” szóból, illetve azonosítják a szolgabírókkal.⁹⁸ A *jobagio* (*joubagio*) szó értelmezésével sokat bajlódnak, ami nem is csoda, hiszen a Registrumban igen differenciáltan jelenik meg ez a fogalom, amely a várjobbágyokat jelölte. Eleinte egyszerű jobbágnak, parasztnak (*coloni, ruricolae, mancipia*) tekintik őket, bár az Aranybulla vonatkozó törvénycikkei (10., 13.) alapján tudomásuk van róla, hogy magas méltóságban lévő bárókat is illeltek e szóval.⁹⁹ A kifejezés újabb és újabb felbukkanásai hatására azonban arra a – részben helyes – megállapításra jutnak, hogy a várjobbágyok rétege több típusra osztható: voltak köztük földműves, katonáskodó, illetve kiváltságos, jogaikat Szent Istvántól származtató személyek is.¹⁰⁰ Jól értelmezik a *hospes* (vendég, telepes) szót, ugyancsak az Aranybulla segítségével; a *pristaldus* (poroszló) esetében szintén felfigyelnek rá, hogy szerepel II. András dekrétumában is (9. tc.), de helytelenül tulajdonítanak bírói funkciót neki.¹⁰¹ A *liber* (közszabad) kapcsán szóba hozzák mások mellett az Aranybullában szereplő szervienseket (felsorolva

von Nicolaus Olahus. Ed./Hrsg. Emőke Rita Szilágyi. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. 17.). Wien 2019. 123–142., 125–126.

⁹⁷ A fogalom definícióját az Aranybulla 5. cikkelyéből merítik: „[...] qui furum et latronum causas discutiebant.” *Bel, M.*: Adparatus i. m. I. 207., 228. (Vö. *Érszegi G.*: Az Aranybulla i. m. 15–16.) A kifejezésre, amely a pecsétet, a pecsét felmutatóját és a pecsétküldést is jelentheti, lásd *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae – A magyarországi középkori latinság szótára I–VI.* Ed. János Harmatta et al. Bp. 1987–2017. (Internetes elérés: <https://bit.ly/3TPkg7D>, letöltés 2022. júl. 15.) ad vocem (*bilochus*).

⁹⁸ „*Bilotus, vel bilochus, idem fuit, qui hodie iudex nobilium. [...] forte a voce Hungarica, bírák.*” *Bel, M.*: Adparatus i. m. I. 228. A téves származtatás feltűnik már Otrokocsi Fóris Ferencnél, majd Jóny Jánosnál is. *Jony, J.*: Commentatio i. m. 54. Valójában a latin szó az ótörök eredetű „bélyeg” szavunk ómagyar alakjának -s képzős változatából keletkezhetett. Lásd *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1967–1976. IV. Mutató. Bp. 1984. I. 277. A királybíra, avagy „billogos” tisztségi eredetére, jogkörének változásaira lásd *Köblös József*: Billogos. (Szócikk) In: *Korai magyar történeti lexikon.* Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Bp. 1994. (a továbbiakban: KMTL) 103–104.

⁹⁹ *Bel, M.*: Adparatus i. m. I. 196. A dekrétum vonatkozó részét lásd *Érszegi G.*: Az Aranybulla i. m. 16–17.

¹⁰⁰ *Bel, M.*: Adparatus i. m. I. 233. Vö. *Zsoldos A.*: A szent király i. m. 29–44. et passim.

¹⁰¹ *Hospes*: *Bel, M.*: Adparatus i. m. I. 193.; *pristaldus*: Uo. 191. Utóbbira lásd *Zsoldos Attila*: Poroszló. (Szócikk). In: KMTL 552.

a vonatkozó cikkelyek számait), akiket szintén szabad állapotúnak tekintenek.¹⁰² Végül, hogy még egy pozitív példát hozzak, Péter királynéi udvarispán (*comes curialis reginae*) felbukkanásakor jelzik, hogy ez udvari tisztség volt, s hogy szerepel az Aranybullában is.¹⁰³ Összességében úgy vélem, hogy Tomka Szászky és Bél a lehetőségeikhez mérten kitűnő munkát végeztek, és ha közvetetten is, de az Aranybulla egy nagyon fontos kontextusára hívták fel a figyelmet.

Amint azt az előző fejezetben láttuk, a nemesi adómentesség kérdése „forró téma” lett a század derekára, s ennek kapcsán sűrűn előkerült Werbőczy és a *primae nonus*, illetve – ha még nem is konkrétan, de – az „első királyok” törvényei, vagyis egyebek mellett az Aranybulla is. Talán ez a közhangulat is szerepet játszott abban, hogy a kiváló jezsuita jogtudós, mezőszegedi Szegedi (Szegedy) János megjelentette a Werbőczy-féle művön alapuló, annak szerkezetét követő munkáját a magyar jogrendről *Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium* címen 1734-ben, amelyben sokszor idézi az Aranybulla cikkelyeit is, például a nemesi kiváltságok tárgyalásánál, mint azok kútfejt.¹⁰⁴ Hogy mennyire aktuális volt a munkája, jelzik a sűrűn egymás után következő kiadások (1736, 1751, 1755, 1767).¹⁰⁵ Ugyancsak 1734-ben jelentette meg a magyar törvénycikkek címeit tartalmazó összeállítását, köztük András törvényeivel, amelyhez néhány magyarózó jegyzetet fűzött. Így a *sigillo aureo* („arany pecséttel”) kifejezésnél jelzi, hogy ezért hívják aranybullának, továbbá azt is hozzáteszi, hogy ez a törvénykönyv „szent” a magyarok szemében.¹⁰⁶

Témánk szempontjából azonban sokkal fontosabb Szegedi kiváló munkája, az Aranybulla magyarózó jegyzetekkel ellátott kiadása, amely 1752-ben jött ki a nyomdából.¹⁰⁷ Nem kétséges, hogy bizonyos politikai motivációk, elfogultságok e mű készítésekor is szerepet játszhattak. Erre utal az igen hangzatos cím is, miszerint Jeruzsálemi András magyar király a „magyar, dalmát, horvát és szlávön szabadság oltalmazója” volt. De a törvénykönyv előtt lévő belső címlap is

¹⁰² *Bel, M.*: Adparatus i. m. I. 193–194. Annnyiból helyes a megállapításuk, hogy a szerviensek jelentős részét a közsabadok adták. Lásd *Zsoldos Attila*: II. András Aranybullája. Történelmi Szemle 53. (2011) 1–37., itt: 12. Abból a szempontból azonban tévednek, hogy azonosítják a szervienseket az Aranybullában emlegetett *nobílesszel*, „nemesekkel”, akik a „régii nemességet”, az úri nemzetségeket jelölik a dekrétumban, vagyis ekkor még nem tartoztak közéjük a szerviensek. *Zsoldos A.*: II. András i. m. 3.; Online Decreta i. m. 161.; *Tringli I.*: A nemesi i. m.

¹⁰³ *Bel, M.*: Adparatus i. m. I. 260.; *Karácsonyi J.* – *Borovszky S.*: Regestrum i. m. nr. 4. (333.)

¹⁰⁴ *Joannes Szegedi*: Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium... Tyrnaviae 1734. 90., 93–96.

¹⁰⁵ *Vö. Pauler Tivadar*: Szegedy János jellemzése. Akadémiai Értesítő 16. (1856) 1. sz. 205.

¹⁰⁶ „Unde bulla aurea, sanctum hoc Ungaris decretum, merito audiat.” *Joannes Szegedi*: Rubricae sive synopsis titulorum, capitum et articulorum universi juris Hungarici... Tyrnaviae 1734. 50.

¹⁰⁷ [*Joannes Szegedi*]: Assertor libertatis Ungaricae, Dalmaticae, Croatiae et Sclavonicae, Andreas II. rex Hierosolymitanus, secundum lineamenta codicis legum Ungaricarum, et praecepta artis criticae, calamo juridico et historico adumbratus... Cassoviae 1752.

sokatmondó, ahol a kiadó kijelenti, hogy András „a főpapok, bárók, mágnások, nemesek és az egész nép” részére adta ki törvényeit, „azok szabadságairól, mentességeiről és kiváltságairól”, s azt sem felejtí el ugyanitt leszögezni, hogy a dekrétumot felvették a törvénytárba, illetve hogy az összes András után következő apostoli király esküje megerősítette azt.¹⁰⁸ Úgy vélem, nem túl nagy merészség itt a nemesi adómentesség körül fokozódó vitát sejteni a háttérben, különösen, ha meggondoljuk, hogy Szegedi édesapja Vas vármegyei alispán, így ő maga származására nézve egy régi vagyonos köznemesi család sarja volt,¹⁰⁹ tehát semmiképpen sem nevezhető kívülállónak a kérdésben.

Eme gyanúkat csak megerősítheti az a részlet, ahol Szegedi az ellenállási jog eltörlését tárgyalja. Először semleges hangon közli, hogy a nevezetes záradékot megsemmisítették 1687-ben, de egy szóval sem dicséri vagy helyesli e döntést, sőt, hivatkozik a tudós koronaőr, Révay Péter (1568–1622) posztumusz országtörténetére, a *De monarchiára*, mondván, hogy ott keresse az olvasó, mit is gondoltak az ellenállási jogról őseink.¹¹⁰ Ha pedig felütjük a megjelölt helyen Révay kötetét, ezt olvassuk Andrásról: „Igen tiszteletre méltó és szentséges törvényeket hozott tehát, amelyekkel gondoskodott a következő királyok üdvéről és tekintélyéről, valamint határozatokban óvta a magyarok szabadságát. Ezekre pedig mindegyik király köteles felekedni, aki törvényesen és feddhetetlenül akarja a hatalmat gyakorolni. Amennyiben pedig a királyok közül bárki, bármikor, ellene cselekednék [tudniillik a törvények ellen – T. G.], a karoknak és rendeknek kétségkívül joguk lenne magánemberként vagy nyilvánosan ellentmondani, sőt ellenállni, anélkül, hogy a felségsértés bűnétől kellene rettegniük – hiszen e bűn nem követhető el az ellen, aki saját hivatalának és esküjének határait átlépi.”¹¹¹ Azon kívül, hogy az „óvta a magyarok szabadságát” (*cavit Hungarorum libertati*) kifejezés lehet Szegedi könyvcímének (*assertor libertatis Ungaricae...*) a forrása, más kommentárt alig igényel ez a részlet: nyilvánvaló belőle Révay erős rendi nézőpontja, ahogy az is, hogy Szegedi e nézőponttal maradéktalanul azonosulni tud.

A felkészült jezsuita tudóst ugyanakkor már nemcsak a nemesi kiváltságok és az ellenállási jog érdekelte, hanem Bél Mátyásék kiadásához hasonlóan a dekrétumban szereplő fogalmak, tisztségek, nevesített társadalmi csoportok vagy éppen adófajták értelmezését is célul tűzte ki. Szövegkiadása tehát lényegében azt a megközelítést

¹⁰⁸ Uo. 26.

¹⁰⁹ *Pauler T.*: Szegedy i. m. 203. Egyébként Pauler is jelzi Szegedi erős nemesi-rendi szellemiségét. Uo. 216.

¹¹⁰ *Szegedi, I.*: *Assertor libertatis* i. m. 94–95.

¹¹¹ Az 1659. évi első kiadásban lásd a 15. oldalon. A szöveg friss kritikai kiadása és fordítása, amelyet fent idézünk: *Révay Péter: De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem.* – A magyar királyság birodalmáról és szent koronájáról szóló hét század. Szerk., bev., jegyz. Tóth Gergely, a szöveget gondozta és ford. Benei Bernadett et al. I–II. Bp. 2021. 3.5.2–3. (Szakaszbeosztás szerint.)

folytatta immár a törvénykönyv szövegével, amit a pozsonyi tudós és munkatársa elkezdett. Az is lehetséges, hogy ismerte az *Adparatus*ban lévő Regestrum-kiadást, mivel egy helyen, a *bilochus* értelmezésénél pontosan követni látszik Bél Mátyásék (téves) magyarázatát – bár ugyanezt Jóny munkájából is vehette.¹¹²

Szerzőnk bevezető gyanánt II. András Mossóczy által írt rövid életrajzát közli, terjedelmes jegyzetekkel ellátva.¹¹³ Helyesen javítja okleveles adat alapján Gertrúd halálának dátumát, illetve külhoni forrás alapján a szentföldi hadjárat bemutatását, és már itt forgatja Rogerius nevezetes művét az életrajz egyes részleteinek pontosításához, kiegészítéséhez. Az életrajzot követi a törvénytörvény nagy számú jegyzettel ellátott kiadása, ahol Szegedi, mint említettük, igyekszik értelmezni a dekrétumban lévő, a 18. századra már sokszor feledésbe merült vagy más jelentésben használt kifejezéseket. A téma újdonsága miatt – pozsonyi kollegáihoz hasonlóan – ő is követ el hibákat. Nyilvánvaló tévedés részéről, hogy a várjobbágyok és vendégek szabadságairól szóló 19. cikkelyt – Mossóczyt másolva – úgy vezeti be, mint „a parasztok és vendégek szabadságáról” rendelkező passzust (*De libertate rusticorum et hospitem*), vagyis elköveti azt a hibát, amit előbb Bél Mátyás és munkatársa, utána pedig mások (így Grossing) is: egyszerű, 18. századi értelemben vett jobbágyoknak tekinti a várjobbágyokat.¹¹⁴ Ugyancsak téved akkor, amikor a dekrétum 27. cikkelyében szereplő *marturina* (nyestböradó) nevű adót tévesen tengeri (*maritima!*), avagy kikötői adónak (kvázi vámnak) gondolja.¹¹⁵ Végül egyértelműen hibás az a következtetése, hogy a törvénytörvény záradékában lévő, a dekrétum egyes példányainak őrzési helyére vonatkozó *penes hospitale* és *penes templum* szavakat a Szent István által Rómában emelt zarándokházza és templomra érti – mivel e kifejezések az ispotályosok, vagyis a johanniták fehérvári vagy esztergomi rendházára és a templomosok valamelyik (esztergomi?) rendházára vonatkoznak.¹¹⁶ E lapszusok később más művekben is tovább öröklődtek.

Szerencsére a jó észrevételeket is bőséggel sorolhatjuk. Szegedi – teljes joggal – Rogerius alapján értelmezi azt a részt, amikor a dekrétum bevezetőjében a király

¹¹² Szegedi szintén a magyar „bírák” szóból származtatja a *bilochi regales* („billog[os]ok”, „királybírák”) kifejezést: „bilochi, dicti ex Ungarico *bírák*, seu iudices.” Szegedi, I.: Assertor libertatis i. m. 44. (Lásd fentebb a 98. jegyzetet.)

¹¹³ Szegedi, I.: Assertor libertatis i. m. 1–25. II. András életének legfrissebb feldolgozása: *Zsoldos Attila: Az Aranybulla királya*. Székesfehérvár 2022.

¹¹⁴ Szegedi, I.: Assertor libertatis i. m. Vö. Mossóczy Z.: Decreta i. m. 48.

¹¹⁵ Uo. 77. A nyestböradóra lásd *Solymsi László: Nyestböradó*. (Szócikk) In: KMTL 497.; *Weisz Boglárka: Királyi adók Szlavóniában a középkor első felében (11–14. sz.)*. In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Szerk. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2010. 125–140., 125–136.

¹¹⁶ Vö. Szegedi, I.: Assertor libertatis i. m. 91–93. A záradék értelmezésére lásd Online Decreta i. m. 169.; az egyes példányok őrzési helyének problémájára *Rácz György: Az Aranybulla példánytörténete*. Rubicon 2022. 6. sz. 4–17.

a közte és a nemesek közötti viszályokról ír, később pedig a magyar főpapoknak a pápához írt, 1223. évi levelét használja a király és örököse közötti konfliktus ismertetésére.¹¹⁷ Egy Béla által 1229-ben kibocsátott oklevél alapján arra a helytálló következtetésre jut, hogy az ifjabb király nagy önállóságot élvezett, és saját udvara volt – ezt természetesen a dekrétum 18. cikkelye kapcsán jegyzi meg.¹¹⁸ Helyes (vagy legalábbis helyes irányba mutató) magyarázatot ad a *comes parochianus* (megyéispán) és a *comes curiae parochianus* (megyei udvarispán) kifejezésekre: az előbbit „főispánnak”, a másikat a királyi várak vezetőjének, kapitányának vélte, aki a várhoz tartozó földeket és azok népeit is igazgatta.¹¹⁹ Jó érzékkel hívja fel a figyelmet arra is, hogy a *baro*, illetve *comes* kifejezések egészen mást jelentettek II. András idejében, mint a korabeli gyakorlatban.¹²⁰

Szegedi fontosságát nincs szükség hosszan bizonygatni, mert az utána jövő 18–19. századi historikusok sűrű hivatkozásai ezt kellőképpen igazolják. Igaz, hogy ő maga nagy valószínűséggel Bél *Adparatus*ából, és azon belül is a Várad Regestrum annotált kiadásából leste el a történeti és közjogi magyarázó jegyzetek készítését, de később neki is igen sok utánczója akadt. Amint látni fogjuk, jelentős mértékben őt követte Pray és Katona a saját Aranybulla-közlésével, továbbá őt imitálva jegyzetelte végig a *Ius publicum Hungariae* szerzője is a dekrétum szövegét; végül pedig Bárdosy szintén a Szegedi által kialakított módszert és formátumot alkalmazta a Mária királynő általi megerősítés publikálásánál, ahogy Kovachich is az 1231. évi dekrétum esetében.

Pray Györgyöt (1723–1801), a neves jezsuita historikust – a Mária Terézia által pártfogásba vett „királyi történetírót”, aki később az Egyetemi Könyvtár igazgatója lett¹²¹ – nem foglalkoztatta különösebben a törvénszöveg keletkezésének kérdése, ahogy a tartalma sem. 1763-ban megjelent *Annales regum Hungariae* című munkájában közli ugyan az Aranybulla szövegét, de ahogy jeleztem,

¹¹⁷ Szegedi, I.: Assertor libertatis i. m. 36–37., 67. A valamikor 1223-ban kelt levelet lásd Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia. Deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I–II. Roma 1859–1860. (a továbbiakban: VMHH) I. 42.

¹¹⁸ Szegedi, I.: Assertor libertatis i. m. 66–67. Az oklevél: MNL OL Diplomatikai Levéltár 149. Közölte (hibásan) *Georgius Fejér*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomus tertius, volumen II. Budae 1829. 193–194.

¹¹⁹ Szegedi, I.: Assertor libertatis i. m. 43–44. Zsoldos Attila szerint a megyei udvarispánok valójában bírói funkciót töltek be a megyében Kálmán korától fogva; tevékenységüket az Aranybulla szűkítette le a várszervezet népeire. *Zsoldos Attila*: Adalékok a királyi várszervezet udvarispáni tisztségének történetéhez. Levéltári Szemle 41. (1991) 4. sz. 20–31. Szócs Tibor szintén úgy gondolja, hogy Kálmánhoz köthető – királyi udvari és megyei szinten is – az udvarispánság létrejötte, de a megyei udvarispánok feladata „eredetileg az egyes várispánságokban a várbirtokok számon tartása és igazgatása” volt, majd a 12. század végétől láttak el bíráskodási funkciókat is. *Szócs Tibor*: Miből lett az országbíró? Az udvarispáni tisztségek kialakulása. Századok 151. (2017) 1085., 1087.

¹²⁰ Szegedi, I.: Assertor libertatis i. m. 58–62.

¹²¹ Életére még mindig a legjobb: *Lischerong Gáspár*: Pray György élete és munkái. Bp. 1937.

bevallottan Szegedi jegyzeteit csatolja hozzájuk, azokhoz semmit nem tesz hozzá.¹²² A *Historia regum Hungariae* című kései munkájában (1801) szintén nem mond újat a bullával kapcsolatban. Itt viszont az „előzetes ismertetésekben” (*Notitiae praeviae*) hosszabban is kitér az ellenállási jogra, amely némi érdekességgel bír – leginkább Pray aulikus történelemszemléletére vonatkozóan.¹²³ Kifejti ugyanis, hogy a dekrétum záradékában az ellentmondás és ellenállás mikéntjét nem részletezte az uralkodó, majd az 1231. évi dekrétummal el is törölte, helyette egyházi intést, illetve kiközösítést helyezett kilátásba; sőt, később IV. Béla és III. András is ilyen értelmű határozatot hozott.¹²⁴ Vagyis az ellenállási záradékot nem sokkal meghozatala után vissza is vonták (*abrogata fuit*), ám ennek emléke az utódoknál elhalványodott. Ezért nem lehet csodálkozni – írja –, hogy a 17. században a belső lázongások szervezői ezzel „takaróztak”.¹²⁵ Persze Pray itt „megfeledkezett” az 1222. évi dekrétum I. (Nagy) Lajos általi megerősítéséről és Werbőczy *Tripartitum*áról, amely ugyan nem rendelkezett törvényerővel, de tudvalevőleg nagy tekintéllyel bírt.

Magyar történetében (1770) Palma Károly Ferenc (1735–1787), a jó tollú, de nem annyira tehetséges historikus – akit a jezsuita rend feloszlatása után szintén a királynő karolt fel¹²⁶ – annyiban nyújt újat Szegedihez képest, hogy megkísérli pontosabban felvázolni az Aranybulla kiadásának előzményeit is, amelyhez (egyebek mellett) II. Andrásnak a pápához írt levelét használja fel.¹²⁷ Ismerteti a bulla főbb rendelkezéseit is. Emellett ő is hangsúlyozza, hogy az ellenállási jog veszedelmes dolog volt, belviszályokra nyújtott alkalmat, ezért 1687-ben törölték mind a törvényből, mind pedig a koronázási esküből.¹²⁸ Vagyis a politikai szál továbbra is megmaradt az Aranybulla recepciójában, de a történelmi háttér felvázolásában, illetve a törvényszöveg magyarázatában Palma csak egészen kevésé tudott hozzájárulni a korábbi szerzők munkájához. Ugyanez mondható el a piarista Horányi Elek 1790-ben kelt – és a tudományosság határán billegő – *Commentarius*áról, amely

¹²² *Georgius Pray*: *Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII. ad annum MDLXIV. deducti ... Vindobonae 1763.* 219–225. (Előzmények: 219–220.; törvényszöveg és jegyzetek: 220–225.) Szegedire való hivatkozás: „[...] notulas ad illustrandum decretum ex opusculo P. Joann. Bapt. Szegedi e S. J. desumimus eiusmodi rerum gnarissimi.” Uo. 220.

¹²³ Vö. *Tóth G.*: Felekezetiesség i. m. 30–31.

¹²⁴ *Pray György*: *Historia regum Hungariae cum notitiis praevis ad cognoscendum veterem regni statum pertinentibus.* Budae 1801. lvi–lix.

¹²⁵ „[...] mirum videri non debet, quod intestini motus seculi XVII. hac clausula, tanquam iustitiae velamento, plerumque tegerentur.” Uo. lix.

¹²⁶ Vö. *Tóth Gergely*: *Ex-jezsuiták. Önkép, önreprezentáció és a rend 1773. évi megszüntetésének emléke* Palma Károly Ferenc, Pray György és Katona István történelmi munkáiban. In: *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században.* Szerk. Forgó András – Góczy Zoltán. Pécs 2019. 411–412.

¹²⁷ Palma megemlíti a levél egyik fontos állítását a királyi kincstár kiürüléséről. *Franciscus Carolus Palma*: *Notitia rerum Hungaricarum... I–III. Tyrnaviae 1770.* I. 248. A levelet lásd VMHH I. 20–21.

¹²⁸ *Palma, F. C.*: *Notitia* i. m. I. 251–252.

csak annyiban érdemel figyelmet, hogy szerzője a II. József halála utáni felfokozott hangulatban inkább nemesi-nacionalista húrokat pengetett mind az Aranybulla, mind az ellenállási záradék eltörlésének ismertetésekor.¹²⁹

A nagy szorgalmú és jó kritikai érzékkel megáldott Katona István¹³⁰ azonban néhány ponton sikeresen előrevitte a kutatást a *Historia critica* V. kötetében (1783), amely II. András és IV. Béla uralkodásáról szól (1242-ig). Ő nemcsak Szegedi munkáját használta fel, hanem ismerte Bél Mátyásék Regestrumkiadását is, emellett jó érzékkel más forrásokat is bevont a vizsgálatba. A bulla kiadásának előzményeivel kapcsolatban ő is csak tapogatózik, mint a korábbi szerzők: jobb híján Raynaldot idézi, aki beszámol róla, hogy a pápa a püspököket a II. Andrásához való hűségre figyelmeztette, illetve ki akarta vizsgáltatni Béla herceg és felesége ügyét.¹³¹ Jó szemmel vette észre ugyanakkor – illetve vont a Aranybulla keletkezéséhez kapcsolódó események közé – azt az 1222. évi adománylevelet, amelyre Kerchelich Boldizsár zágrábi püspökségről szóló munkájában talált rá, s amely szerint István zágrábi püspök földbirtokot kapott Bélától a közte és apja közötti viszály elsimításában játszott szerepéért.¹³² Ami a törvényszöveget illeti, nem tudott nagy áttörést elérni az értelmezésben – igaz, aki a teljes magyar történet megírására vállalkozott, attól talán nem is várható ez el –, de tett néhány fontos és helytálló megállapítást. Ő volt talán az első, aki rámutatott arra a tényre, hogy a magyar „szolgabíró” szóban a „szolga” a (királyi) szervienseknek, azaz a II. András által a dekrétumban kiváltságokkal megerősített személyeknek felel meg, amit a „szolgabíró” szó latin megfelelője, a *iudex nobilium* („nemesek bírása”) is támogat.¹³³ Helyesen javítja Szegedit (és Mossóczyt) a XXVII. tc. kapcsán, és jelzi, hogy a *marturina* nem valami tengeri adó, hanem nyestbőradó.¹³⁴ Végül, ha nem is a legszerencsésebben, de egy he-

¹²⁹ *Alexius Horányi*: De Sacra Corona Hungariae ac de regibus eadem redimitis commentarius. Pestini 1790. 134–136., 315–316.

¹³⁰ Katona István életére újabb összefoglalás: *Thoroczkay Gábor*: Előszó. In: *Katona István*: A kalocsai érseki egyház története I–II. Ford. Takács József. S. a. r., jegyz. Thoroczkay Gábor – Tóth Gergely. Kalocsa 2001–2003. I. i–xxx. A történetírására lásd *Szabados György*: Katona István történetírói időszerezéséről. Irodalomtörténeti Közlemények 112. (2008) 679–699.

¹³¹ *Stephanus Katona*: Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae... Tomulus V. Posonii et Cassoviae 1783. 371–372. Vö. *Raynaldus*: Annales ecclesiastici i. m. 295.

¹³² *Katona, S.*: Historia critica i. m. 372. Az oklevélre lásd még *Zsoldos A.*: II. András i. m. 7.

¹³³ *Katona, S.*: Historia critica i. m. 377. A tisztség kialakulására és nevének eredetére: *Engel Pál*: Szolgabíró. (Szócikk) In: KMTL 654. Láttuk egyébként, hogy már Bél Mátyás és Tomka Szászky, majd az ő nyomdokaikon haladva Szegedi is szóba hozta a tisztséget, és összekötötte – tévesen – a *bilochusszal*, de Katona mutatott rá világosan a szerviensekhez való kapcsolódására.

¹³⁴ *Katona, S.*: Historia critica i. m. 391. Palmáé az elsődleges érdem, aki ezt tisztázta egy II. Ulászló korabeli oklevél alapján (*Franciscus Carolus Palma*: Heraldicae Regni Hungariae Specimen... Vindobonae 1766. 60.), de Katona pontosította az adónem ismertetését, és egy másik törvénycikket és egyéb szövegforrásokat is hozott szavai bizonyítására műve negyedik kötetében (*Stephanus Katona*: Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae... Tomulus IV. Posonii et Cassoviae 1781. 563–564.), az

lyen idézi a Regestrumot is, mégpedig a 19. törvénycikk kapcsán, amely a várjobbágyok és a vendégek szabadságainak megtartásáról szól. Katona ugyanis ehhez egyrészt azt az ügyet hozza fel a jegyzőkönyvből, amelynek során a falubeliek (*villani*) ugyanazon vár jobbágyai segítségével (*coadiuvantibus eiusdem castris ioubagionibus*) bevádolták bizonyos Bocion (Boceon) fiait, amiért azok a földjeiket elfoglalták; másrészt pedig azt az ügyet, amikor a bihari várnépek – „a jobbágyaikkal együtt” – vádolták be a tordai egyház jobbágyait, mondván, hogy ők tulajdonképpen bihariak.¹³⁵ Egyik ügy sem a várjobbágyok szabadságáról szól, de ők is érintettek voltak bennük; emellett az első ügy esetében a várjobbágyok nyilván azért segítettek a falubelieket a vádemelésben, mert a várföldek erőszakos elvétele rájuk nézve is hátrányos volt¹³⁶ – ebben a tekintetben tehát Katona helyesen tesz említést róla. Fontosabb azonban maga a tény, hogy összekötötte a „másik irányból” is a két különleges és részben egymást magyarázó forrást, a Regestrumot és András nevezetes dekrétumát. Ahogy láttuk, később Bárdosy János követte ezen az úton.

Tudománytörténeti áttekintésünket Kovachich Márton Györggyel fejezzük be. Kovachich párhuzamba állítható Hajnóczyval, minthogy szintén világi értelmiségi, aki a terézianus, majd jozefinista reformoknak köszönhetően kapott hivatalt, megélhetést; emellett ő is közel került a felvilágosult szellemi műhelyekhez, illetve szabadkőműves páholy tagja lett. Ő azonban a reformer uralkodó halála után nem indult el radikális irányba, hanem a rendi-nemzeti mozgalomhoz csatlakozott, s műveiben is az ő álláspontjukat tette magáévá.¹³⁷

Ennek az irányváltásnak éppen az 1790-ben megjelentetett *Vestigia comitiorum* a legfontosabb dokumentuma, amely a magyarországi országgyűlések írásos emlékeit, illetve Kovachich kommentárjait, fejtegetéseit tartalmazza.¹³⁸ A szerző egyik fő törekvése, hogy Grossing állításával szemben – mivel ő is vele vitatkozik! – bebizonyítsa: a magyar nemzet ősi joga az országgyűlés tartása.¹³⁹ Hosszabban kitér az Aranybullára is, köszönhetően vitapartnerének, akinek az

V. kötet hivatkozott helyén pedig felhívta a figyelmet a korábbi szerzők tévedésére. Az adónemre lásd fentebb a 115. jegyzetet.

¹³⁵ Karácsonyi, J. – Borovszky, S.: Regestrum i. m. nr. 317. (368.); 315. (366.) A két ügyre való hivatkozást lásd Katona, S.: Historia critica V. i. m. 387–388.

¹³⁶ Vö. G. Bolla Ilona: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Várad Regestrum megvilágításában. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica 1. (1957) 89–91. A 317. (368.) számú ügy leírása azért is fontos, mert említést tesz II. András rendeletéről az erőszakosan elfoglalt várföldek visszaadása tárgyában. Zsoldos A.: II. András aranybullája i. m. 24.; Uő: Az Aranybulla királya i. m. 108.

¹³⁷ Életére lásd V. Windisch Éva: Kovachich Márton György, a forráskutató. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 24.) Bp. 1998. Politikai irányváltására: Uo. 27–29.

¹³⁸ Martinus Georgius Kovachich: Vestigia comitiorum apud Hungaros... Budae 1790.

¹³⁹ Vö. V. Windisch É.: Kovachich i. m. 27., 110–112.

állításait mindenképpen cáfolni kívánta ebben a témában (is) – mint írja, ezt egyrészt a nemes hazának, másrészt a méltányosságnak és igazságnak a szeretete kívánja meg tőle.¹⁴⁰ A kisebb tévedések és hamis állítások cáfolata után (a nemesek nem erőszakkal csikarták ki a bullát; II. András nem kötelezte le magát „ígérgetéssel” a nemességnek, nem mérgezte meg Lászlót stb.)¹⁴¹ rátér Grossing ama kijelentésére, hogy az 1222. évi dekrétumot meghamisították, s erre éppen a Raynald-féle „szövegváltozat” – valójában az Aranybulla 1231. évi megerősítése¹⁴² – lenne a bizonyíték. Kovachich helyesen mutat rá, hogy két külön törvénykönyvről, dokumentumról van szó, nem szövegváltozatokról; továbbá nem lehet kétségbe vonni az 1222. évi bulla hitelét, csak mert nem maradt fenn példány belőle, hiszen a hét levéltárból, ahol a bulla egyes példányait elhelyezték, „ama öt vagy hat” hazai gyűjtemény elpusztult a mostoha idők során.¹⁴³ Végül a tudós szerző kijelenti, hogy az Aranybulla hitelességét sok adat bizonyítja, így I. (Nagy) Lajos megerősítése is, akinek még egy eredeti példányt mutattak be – amint az az 1351. évi dekrétum szövegéből kiderül.¹⁴⁴

Témánk szempontjából Kovachich azzal hoz igazán újat és fontosat a kutatásban, hogy gazdag jegyzetanyaggal közli az 1231-es dekrétumot. Célja az volt, hogy bebizonyítsa: Grossing állításával szemben ez a későbbi dekrétum nemhogy „eltörölte”, hanem éppen megerősítette a korábbi bullában írtakat.¹⁴⁵ A törvénycikkek alatt olvasható gazdag jegyzetapparátus szerzője azonban jelenlegi ismereteink szerint nem Kovachich volt, hanem barátja, a felvilágosult és nagy tudományú zágrábi főispán, Skerlecz Miklós gróf (1729–1799), mivel a korábbi kutatás megállapította, hogy a *Vestigia*ban megjelenő dekrétumok szövegéhez ő készített történeti és jogi jegyzeteket.¹⁴⁶

A tudós főispán egyrészt filológiai pontossággal jelzi az egyezéseket és eltéréseket az 1222. évi dekrétum szövegéhez képest, de nem csupán az Aranybullát szembesíti a textussal, hanem egyéb, korábbi és későbbi törvénycikkeket is

¹⁴⁰ Kovachich, M. G.: *Vestigia* i. m. 88.

¹⁴¹ Uo. 88–95.

¹⁴² *Raynaldus*: *Annales ecclesiastici* i. m. 389. A dekrétum szövegét lásd *Online Decreta* i. m. 173–175.

¹⁴³ Kovachich, M. G.: *Vestigia* i. m. 96. Az „öt vagy hat” hazai levéltár említéséből arra következtethetünk, hogy Kovachich már nem gondolta azt, hogy a *penes hospitale* és a *penes templum* az István-féle római zárandokházra és templomra vonatkozna, vagy legalábbis kételkedett benne (tehát jól sejtette, hogy a hét példányból csak kettő vagy egy, a pápának küldött kópia került külföldre). Lásd még fentebb a 116. jegyzetet.

¹⁴⁴ Kovachich, M. G.: *Vestigia* i. m. 97–98. A vonatkozó részt („exhibuerunt nobis quasdam litteras privilegiales...”) az 1351. évi dekrétumban lásd *Online Decreta* i. m. 271.

¹⁴⁵ Kovachich, M. G.: *Vestigia* i. m. 98.

¹⁴⁶ Skerlecz közreműködését Kovachich levelezéséből ismerhetjük meg, de a tudós tisztviselő a kiadványban nincs megemlítve, mert nem akart névvel szerepelni barátja publikációjában. Vö. *V. Windisch É.*: Kovachich i. m. 111., 120., 129.

(különösen IV. Béla 1267. évi cikkelyeit).¹⁴⁷ Emellett Szegedihez hasonlóan alapos magyarázatokkal látja el a szöveget. A 21. (a ma elfogadott beosztás szerint a 10.) törvénycikk kapcsán – amelyben az uralkodó a poroszlók idézéseinek és tanúbizonyosságainak az érvényességét a püspök, káptalan, vagy kisebb ügyekben a konventek vagy kolostorok tanúskodásához köti – helyesen érez rá arra, hogy ez a cikkely „adott alapot” a káptalanok és konventek által működtetett hiteleshelyeknek (bár helyesebb, ha azt mondjuk, hogy ez a cikkely is jelezte a fokozatos áttérést a hiteleshelyi gyakorlatra). Azt is jól érzékeli, hogy a Váradi Regestrum a káptalanok eme funkciójának az előzményeként értelmezhető.¹⁴⁸ A 27. (mai beosztás szerint a 14.) cikkelyhez, ahol a várjobbágyok és vendégek szabadságainak megerősítéséről van szó,¹⁴⁹ szintén írt jegyzetet, amelyben kijelenti, hogy hosszú lenne kifejtteni, mi mindent lehet megtudni az oklevelekből e két csoport tagjairól, így csak annyit jegyez meg – szintén helyesen –, hogy Mossóczy (és Szegedi, tesszük hozzá) hibásan nevezi a várjobbágyokat parasztnak (*rustici*).¹⁵⁰ Végül meg kell még említeni, hogy ahogyan más cikkelyeknél, úgy a 33. (20.) cikkelynél is részben okleveles anyag segítségével értelmezi a törvény szavait. Ott ugyanis az áll, hogy a pénzben fizetendő nyestbőradó egyharmad része a „birtok urának” (*domino fundi*), kétharmad része a „föld urának” (*domino terrae*) adassék. A tudós főispán rámutat, hogy az előbbi a földesurat, az utóbbi a királyt jelenti, s ehhez IV. Béla ifjabb király 1224. évi adománylevelét idézi, amelyben az uralkodó a nyestbőradó neki (mint királynak) járó kétharmadát az adományosnak engedi át.¹⁵¹ Az egészen kiváló – és helytálló – észrevétel jelzi, hogy a lassan szakszerűsödő honi történettudomány már képes volt kisebb részletkérdésekben is jó megállapításokra jutni, köszönhetően a szaporodó okleveles anyagnak, illetve a sorra megjelenő forráskiadványoknak és szakmunkáknak.

¹⁴⁷ Lásd például *Kovachich, M. G.*: Vestigia i. m. 100–102. et passim.

¹⁴⁸ *Kovachich, M. G.*: Vestigia i. m. 113–114. A törvénycikkre: Online Decreta i. m. 179. (18. jegyzet). A Váradi Regestrummal kapcsolatban helyesen utal rá Kovachich – illetve Skerlecz –, hogy végrendeletek, osztályok, örökbefogadás és más jogi ügyletek is találhatóak benne (vagyis, teszem hozzá, nem csak istenítéletek). *Kovachich, M. G.*: Vestigia i. m. 113.; lásd még *Hoffmann I.* – *Tringli I.*: Váradi Regestrum i. m. 297.

¹⁴⁹ Online Decreta i. m. 175.

¹⁵⁰ *Kovachich, M. G.*: Vestigia i. m. 117.

¹⁵¹ Uo. 119–120. Béla eme oklevelét a mai kutatás is összefüggésbe hozza a mondott törvénycikkkel, hiszen a dokumentum alapján nyilvánvalóvá válik, hogy az artikulus egy létező gyakorlatot rögzített. *Weisz B.*: Királyi adók i. m. 126. A cikkelyre lásd még Online Decreta i. m. 180.

Összegzés

Amint azt a fentiekben láthattuk, II. András nevezetes dekrétumának az egész vizsgált korszakban volt némi politikai aktualitása. Ez részben annak volt köszönhető, hogy Werbőczy rá hivatkozott a sarkalatos nemesi jogoknál – az ellenállási jognál, később pedig az adómentességgel kapcsolatban –, részben pedig annak, hogy (talán éppen Werbőczynek köszönhetően) 1527-től bizonyosan szerepelt a koronázási esküben. A 17–18. század fordulójának környékén az ellenállási jog kérdése merült fel újra és újra: a nemesi rendi mozgalmak vezetőinek hivatkozási alapot jelentett, míg a bécsi udvar éppen emiatt veszélyes és megszüntetendő cikkelynek tartotta, és sikerült is elérnie az eltörlését 1687-ben. Később ez a probléma elvesztette jelentőségét, csak 1790-ben lett újra érdekes, egyrészt a politikai viták során, másrészt, mint Hajnóczynál láttuk, a politikai irodalomban is.

Az ellenállási jog mellett a másik téma, amiért fontos lett az Aranybulla, a nemesi adómentesség, illetve hadkötelezettség kérdése volt. Ezek a kiváltságok a korabeli Európában, de már a Habsburg Birodalomban is idejétmúltak számítottak. A terjeszkedni, illetve területi veszteségeit visszaszerezni vágyó dunai monarchiának egy modern, állandó hadsereg kellett, ám ennek létrehozására és fenntartására szükség volt a nemesség – és a klérus – rendszeres megadóztatásra, amit a bécsi udvar egyfajta „kerülőúton”, a hadkötelezettség kvázi megváltásán keresztül kívánt elérni. A kormányzat szolgálatában álló vagy annak politikájával rokonszenvező jogászok és történészek (Kollár, Grossing, Keresztúri) ezért igyekeztek rámutatni, hogy az insurrekció elavult, de a nemeseket ennek ellenére az Aranybulla kötelezi az ország megvédésére és a korona szolgálatára: következőképpen a személyes hadbaszállás helyett rendszeres pénzbeli hozzájárulást kellene fizetniük. A rendi nézőpontot képviselő szerzők (például Bárdosy) azonban kitarítottak a nemesi felkelés létjogosultsága mellett.

Az Aranybulla körüli politikai diskurzus hatott a tudományos kutatására is. Korszakunk első felében főleg az ellenállási jog miatt került szóba a magyar történeti munkákban, és szinte mindig megemlítették a klauzula 1687. évi eltörlését is. Később a nemesi adómentesség és egyéb előjogok körüli vita miatt lett nagyobb az érdeklődés a törvényszöveg iránt.

Ugyanakkor szerencsére nem csak ennyi történt. Az Aranybulla 18. századi tudományos felfedezésének végigkövetése gyakorlatilag egy izgalmas esettanulmányként is szemlélhető, amely a modern, mai értelemben vett magyar történettudomány kialakulását tárja elénk. A múlt kutatói ugyanis ekkor fordultak hazánkban is a primér források – oklevelek, törvényszövegek, tárgyi, régészeti emlékek, feliratok – felé, s ezek értelmezése már komoly kutatómunkát igényelt.

Jóny, majd Bél és Tomka Szászky, Szegedi, Katona, illetve Kovachich megtapasztalta, hogy a forrásokban lévő fogalmak, kifejezések a korabeli viszonyok között nem értelmezhetők. Hiába értik vagy inkább érteni vélik a *serviens, jobagio, nobilis, comes, baro* szavakat: ezek a forrásszövegekben mást jelentenek, egy idegen, másik kor rekvizítumai.

És éppen az *idegenség* megtapasztalása itt a lényeges momentum. A korábbi századok történetírása a múltat gyakorlatilag folyamatos jelenként érzékelt, más szereplőkkel: a történelmi művek szerzői anakronizmusok segítségével a saját korukhoz idomították a történelmi eseményeket és jelenségeket, így azok nem bontották meg világképük egységét. Az elmélyültebb, kritikussabb történetírás kívánalma, a gondos forráselemzés, a jegyzetek aprómunkája azonban megszünteti ezt az illúziót: a jelen és múlt közötti távolság kinyílik és egyértelművé válik. Ezt láthatjuk az Aranybulla kutatásánál is, amelynek során a kor tudósai egyrészt megtapasztalják ezt a távolságot, másrészt viszont felfigyelnek arra, hogy az Aranybulla, illetve a korszak egyéb forrásai, úgymint a törvényszövegek, a Várad Regestrum, az oklevelek, és az elbeszélő munkák egymás értelmezését segítik, egymást magyarázzák, és gondos vizsgálatuk révén el lehet kezdeni megrajzolni ennek a letűnt korszaknak – jelen esetben a kései Árpád-kornak – a kontúrjait. Nem túlzás állítani, hogy ekkor, ezekben a művekben, ezekben a jegyzetekben kezd alakot öltetni a magyar középkor mint történelmi időszak, amely immár nem csupán valami Mohács előtti dicsőséges aranykor a historikusok szemében, hanem egy más szabályok szerint működő, feltárára és megértésre váró ismeretlen földrész.

THE RECEPTION OF THE GOLDEN BULL OF 1222 IN EIGHTEENTH-CENTURY POLITICAL LITERATURE, HISTORIOGRAPHY, AND LEGAL SCIENCE

By Gergely Tóth

SUMMARY

King Andrew II's lawbook of 1222 at the turn of the seventeenth and eighteenth centuries was timely due to the so-called clause of resistance that it contained, which provided a point of reference for the noble political movements of the period. Another relevant topic of the Bull was the noble tax exemption and military obligations. The Viennese court wanted to establish a standing army, which would have involved the taxation of both the nobility and the clergy. The aulic lawyers and historians (Adam František Kollár, Franz Rudolf Grossing, József Keresztúri) therefore wanted to prove that while noble military service was outdated, they were nonetheless obligated by the Golden Bull to defend their country – now in the form of a monetary contribution.

Other contemporary lawyers and historians likewise paid a lot of attention to the text of the Bull. János Jóny, then Mátyás Bél and János Tomka Szászky, and later János Szegedi, István Katona, and Márton György Kovachich were the first to understand the terms used by the Bull, and to become aware of its parallels with other early documents. The early history of the research of the Golden Bull is a good illustration of the birth of the Hungarian sciences of history in general.